

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 48

Заснован 1983 р.

Харків
2022

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Цей випуск Віснику присвячено пам'яті засновниці Харківської соціологічної школи **Олени Олександрівни Якуби** (1929 – 2002).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол №10 від 27.06.2022 р.)

Головний редактор:

Філіптова Ольга Аркадіївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Технічний секретар:

Остроухова Анна Сергіївна – фахівчиня I категорії кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Редакційна колегія:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Батасва Катерина Вікторівна – докторка філософських наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна;

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Зелінська Марія – докторка гуманітарних наук у галузі соціології, професорка Інституту соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща;

Ключко Маріанна – докторка філософії в галузі соціології, професорка кафедри соціології Державного університету штату Огайо, США;

Лисиця Надія Михайлівна – докторка соціологічних наук, професорка кафедри економіки та маркетингу Харківського національного економічного університету імені С. Кузнеця, Україна;

Марценюк Тамара Олегівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Україна;

Меншиков Володимир – доктор соціологічних наук, професор, Директор Центру соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса, Латвія;

Ніколасвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Руценко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Україна;

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – докторка соціологічних наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Щудло Світлана Андріївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409).

The current issue of Visnyk is devoted to the memory of Olena Yakuba (1929-2002), the founder of the Kharkiv School of Sociology.

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(Protocol №10 dated 27 June 2022)

Chief Editor:

Filippova Olga – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Technical secretary

Ostroukhova Anna – specialist of the Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Editorial Board

Bakirov Vil – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communications V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Bataeva Katherina – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine;

Golikov Oleksandr – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Klochko Marianna – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia Nadiia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine;

Martsenyuk Tamara – PhD (Sociology), Associate professor, department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine;

Nikolayevskyy Valeriy – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Menshikov Vladimir – Doctor of Sociology, Professor, Director of the Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University, Latvia;

Ruschenko Igor – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine;

Serdiuk Oleksii – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

Shchudlo Svitlana – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine;

Soroka Yuliya – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Zielińska Maria – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland.

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	5
Contents	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Голіков О. С. Системність як характеристика суспільства в інтерпретації Олени Якуби: евристичні можливості для сучасної соціології)	7
Батаєва К. В. Концепція соціального зв'язку Агнеси Звоницької	14
Зубарєв О. С. Садомазохізм у повсякденному житті	21
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Куклін В., Сіренька А. Про еволюцію республіканської демократії	29
Горбунова-Рубан С. О. Функціонування ринку соціальних послуг в умовах війни: виклики та можливості розвитку (кейс Харкова)	50
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ	
Сопільняк Д. Р. Багатодітні сім'ї у суспільстві ризику: від нормативності до девіантності	57
Вимоги до публікацій	65
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	66

CONTENTS

Зміст	5
Contents	6
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Golikov A. Systemicity as a Characteristic of Society in the Interpretation of Yelena Yakuba: Heuristic Possibilities for Contemporary Sociology	7
Bataeva E. The Concept of Social Connection by Agnesa Zvonytska	14
Zubariev O. Sadomasochism in everyday life	21
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Kuklin V., Sirenka A. On the Evolution of Republican Democracy	29
Gorbunova-Ruban S. The functioning of the social services market in the conditions of war: Challenges and prospects for development (Kharkiv case study)	50
RESEARCHES OF THE PROBLEMS OF YOUTH AND EDUCATION	
Sopilnyak D. Large Families in a Risk Society: from Normativity to Deviance	57
The Requirements to the Publication	65
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	66

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-48-01

УДК 316.2

SYSTEMICITY AS A CHARACTERISTIC OF SOCIETY IN THE INTERPRETATION OF YELENA YAKUBA: HEURISTIC POSSIBILITIES FOR CONTEMPORARY SOCIOLOGY

Golikov Alexander – Doctor of Sociology, Associate Professor of the Sociology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article analyzes systemicity as a metaphilosophical and world view characteristic for society in the sociological conception of Kharkiv sociological school' founder Yelena Alexandrovna Yakuba. Carrying out an epistemological analysis of systemicity in the concept of Y. Yakuba, the author demonstrates various aspects and manifestations of this property, and also analyzes the actual and potential connections with the general theoretical sociological and philosophical heritage. The features of the interpretation of society as a system by E. Yakuba are studied, a comparison with other interpretations of the system and systemicity is made. It is emphasized that ignoring the ontological systemic nature of society (which is not identical with the genetic systemicity) in modern sociology leads to a number of epistemological and methodological effects. Y. Yakuba's arguments regarding systemicity as a property of society are given and analyzed. The author singles out a number of such arguments, carrying out a detailed analysis of each of them separately. Special emphasis is placed on the analysis of how systemicity manifests itself, what it consists of, what is its phenomenality and epiphenomenality. It is shown that in the concept of Y. Yakuba, society is a real phenomenon, it is connected with the individual not directly, but through a whole network of elements of the social structure. At the same time, personality as a social product manifests itself in any person, the question is only in the degree of manifestation. The measure of this manifestation is the status, and an indicator of the status is the role as a set of actions that the individual occupying this position should perform. Statuses and roles are studied as ones integrating various human acts into the social order. It is the point, from which, as the author shows, the problem of social activity arises. Here, the most important plot is the connection of systemicity as a property of society with activity and subjectivity as a property of the action of its members. A number of conclusions are formulated regarding systemicity as a category, its place in the sociological concept of Y. Yakuba, as well as its heuristic potential in modern sociology.

Keywords: society, system, systemicity, Yelena Yakuba, sociological theory, heuristic possibilities.

Для цитування: Golikov O. Systemicity as a Characteristic of Society in the Interpretation of Yelena Yakuba: Heuristic Possibilities for Contemporary Sociology. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*. 2022. 48. С. 7-13 <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-48-01>

An intelligent person is characterized by spirituality, which is expressed in the unity, systemicity of the value system, the unity of the rational, emotional and volitional level of their acceptance... An intelligent person is characterized by above-standard activity, consistent upholding of one's positions, moral activity as a resolute upholding of humane norms, the struggle against their violation, the unity of goals and means of activity and the rejection of violent methods, means as inappropriate for high universal human goals.
(Yelena Yakuba)

Setting the problem in its general form and its connection with important scientific or practical tasks

Sociological theory, after almost a full quarter of the twenty-first century, has found itself in the face of completely unexpected challenges. If we turn to the analysis and forecasts of 30-40 years ago, we will see that the sociological Cassandras did not envisage either a situation of mesotheorizing inflation in sociology, or sociology's

sluggish disregard for a dramatic collision in general sociological theory, or sociology's lazy rejection of any attempts at metatheorizing. This specific "pyramid" in sociological theory currently looks like this:

- exorbitantly inflated by both institutional-publishing and social means theories of the middle level, which not only often do not pay attention to the realism of the claimed theory (up to the appearance of such specific phenomena as "sociology of professionalism" [17], which was more than once caustic dismantled [18]);

- frozen contradictions and conflicts at the level of general sociological theory, in which the titanic efforts made in the last third of the 20th century in synthetic methodology, in poststructuralism, in neofunctionalism, and in a number of other areas turned out to be, if not a dead end, then at least ignored by sociologists of the 21st century, who only in some cases (actor-network theory, "économie de la grandeur" L. Boltanski and L. Thevenot, etc.) were developed and concretized. For the rest, the sociological theory of the first quarter of the 21st century looks either as sporadic helpless single attempts made from narcissistic-egocentric positions (like the attempt of N. Christakis [1]), or as abstract reviews with minor modifications and add-ons (for example, J. Elster [3]), or as private developments based on existing theories for specific tasks and problems (like R. Collins [2] or A. Honneth [7]);

- finally, de-sociologization of previously successfully sociologized issues of reflection of sociology, its self-analysis, mastered by sociology, the construction of a sociology of sociology, which formally and quantitatively continues to develop (especially in the analysis of the internal differentiation of sociology as a social space, institution, practice), while qualitative advancement looks quite problematic .

Analysis of recent researches and publications in which the solution to this problem was initiated and which author relies; the allocation of previously unsolved parts of the general problem the article is devoted to

In this situation, sociology is increasingly turning to rethinking its classics and neoclassics. These appeals are carried out not only in search of answers to today's questions (or, in any case, in search of possible directions of movement towards answers), but also in search of sociological "pedigree", identity, genealogical tree.

On the other hand, under the conditions of the non-obvious domination of liberal and post-liberal metaphilosophy and worldview in Western and Westernized societies, in sociology the liberal picture of the social world is increasingly implicitly spreading. In this picture the systemic nature of society, its integrity and emergence are either ignored or disavowed, or devalued. Based on arguments about the technological power of modern humanity, about the growth of communicativeness and internetization of everyday life, about the growth in the number of things-subjects, sociologists are increasingly shifting to the "nominalism – microsociology" sector of the continuum formed by the "nominalism – realism" and "macrosociology – microsociology" axes [13].

However, both the crisis situations that arise in the context of the obvious stalling of neoliberal capitalist globalization (which was actualized by the COVID pandemic [15]), and the transformation of the sociality of the modern world itself, pose the task for sociologists to return to this issue from the less biased (and, accordingly, less demagogic and nominalist) positions. In particular, the fact of the genetic realism of society, that is, the fact that, at least at the level of *genesis*, the relationship between society and man is described by realist rather than nominalist logics, remains not fully comprehended.

Formulating the purpose of article. All of the above directly and indirectly actualizes the developments of the founder of the Kharkiv sociological school, Yelena Alexandrovna Yakuba (1929-2002). We have already presented separate ideas in an attempt to solve this problem [6], however, of course, it is not possible to carry out a full-scale revision of the concept and reveal the heuristic potential of Yelena Yakuba's sociological theory within the framework of one article. Whereas the name of Elena Yakuba should rightfully go down in the history of native sociology as the name of the author of original and deep concept. That is why, having done important reconstruction for the concept of "activity" in the theory of Y. Yakuba, we set the same *goal* in relation to the concept of "systematicity", that has become a main goal of the current paper.

Presentation of the main research material with full justification of received scientific results. Even a minimal and superficial preliminary analysis of the object of study demonstrates that the object is internally rich and diverse in terms of research possibilities. We turned to the analysis of one of the opus magnum by Yelena Yakuba, namely to her textbook "Sociology" [19] (all further data and citations are given from it) – a textbook that was written by her not only as a didactic manual, but also as a holistic presentation of her own scientific and epistemological developments, as a personal testament to her own students, as a worldview foundation for the formation of entire generations of sociologists. That is why a preliminary system analysis can demonstrate the place of the category "systemicity" (at least in quantitative terms) in the Y. Yakuba's developments, as well as demarcate the indicative landscape of her conceptual range.

On 176 pages of the compact and very dense textbook by Y. Yakuba, known to many generations of Ukrainian sociologists, the root of "system-" occurs 220 times. This is not the only root that characterizes Y. Yakuba's attention to the problems of systemicity of society: for example, the semantic cluster "function-" occurs 236 times, 174 times – the semantic cluster "whol-" (excluding the ordinary meaning of the words cluster "whole"), 142 -"organi-" (that is, both "organization-" and "organism-"), 83 – "element-", 72 – "regul-", 66 – "mechanism-"; 31 – "integr-". Thus, 1092 representatives of semantic clusters related to the systemic picture of

society (of which 220 are directly related to the root "system-", another 872 – to conjugate and semantically correlated).

Of course, this is not the most powerful semantic cluster that can be identified. So,

- a gigantic **general theoretical cluster of "social-"** (1005) and "societ-" (751) gives significantly more references (in total 1756);

- a large **methodological and sociologically reflexive cluster** "sociolog-" (491), "method-" (107), "knowled-" (231), "scien-" (373), "theor-" (112) in the sum exceeds by 30% in volume the cluster of systemicity (1314);

- **microsociological cluster of "groups-"** (208), "personality-" (222), "norm-" (209), "value-" (211); "behav-" (125) is almost equal to the system cluster, giving only 41 mentions (4%) more (975);

- **the meso-sociological cluster of "educat-"** (273), "econom-" (220), "polit-" (72), "strat-" (57), "instit-" (158) is almost two times inferior (780);

- finally, **the general scientific cluster** "-connect-" (312), "active-" (138), "specific-" (26) is more than twice as inferior (476).

Thus, the cluster formed by the categories of systemicity occupies an important place in the general theoretical discourse of Y. Yakuba, and the category of systemicity itself from the 29 categories studied by us occupies a significant volume (220 out of 6363 observation units). Thus, the semantic cluster with the root "system-" is mentioned in the same "quantitative category" with such clusters as "educat-", "econom-", "person-", "valu-", "knowled-", "function-", "group-", "norm-". These clusters form the "second tier" (or "second category") in terms of the average number of references (between 200 and 300) and are noticeably inferior only to the "first tier" formed by the five most powerful semantic clusters: "social-", "societ-", "sociolog-", "scien-", "-connect-" (all – more than 300 references; in total - 2932, that is, in total, almost half of all references).

In other words, in absolute terms, the "system-" cluster is in the top ten of the three dozen key semantic clusters that we have identified, sharing 9-10 places with the "econom-" cluster.

Yelena Yakuba's use of clusters of categories united by the root "system-" is not just diverse. It characterizes the integrity of her perception of these categories, their interconnectedness and deep meaningfulness. For example, she speaks about the systemic nature of sociological knowledge, and about the systemic nature of society. In other words, methodologically and epistemologically, the systemicity of ontology necessarily entails the systemicity of epistemology.

In particular, Y. Yakuba writes that "without a general theory, there is not and cannot be a developed integral system of scientific knowledge, because the general theory performs the functions of initial and generalizing knowledge, ensuring the further development of special and concrete". This is not only a requirement for fellow sociologists – it is also a statement of her own worldview and epistemological position, because the author herself postulates that "the main object of sociological analysis is the integrity of society. This is no longer an isolated society within the state-national framework, but a system of societies". We point out separately that she says all this in the comments to the "nine theses" of A. Giddens [5]. So, in the perception of Elena Yakuba, systemicity and integrity are both epistemological imperatives and ontological properties of society.

In such a somewhat Hegelian style of seeing the integrity of the world, it is not surprising that certain phenomena and processes are interesting "...from the point of view of their place and role in the system of social relations, in the structure of a single functioning organism". And although she understands that not only sociology, but also other sciences build some integrity of their models, she points out that "for philosophy, this is the integrity of the world, for history, the integrity of a single historical process. Unlike philosophy in sociology, the integrity of society is not speculative, but is revealed as a concrete reality with the help of not only theoretical, but also empirical methods. This means, in particular, that it is not enough for sociology to analyze society as an integral entity; for it, "the mechanisms of its functioning and development are important. Integrity is revealed in sociology as a system of social mechanisms that cause the movement and development of society.

In other words, in the holistic, systemic view of Yelena Yakuba, ontology and epistemology turn out to be integrally connected (this is also a somewhat Hegelian property of her concept). She aptly characterizes this as an important distinction of the sociological view: not only *what to* study, but also *how to* study. Sociology, from her point of view, "reveals the needs, interests, value orientations, activities of people, their connections with each other, society is considered a social whole, as a system of social interaction, as a clash of various interests, orientations, types of activity".

We see that, unlike N. Luhmann [10], society here does not appear as a formalized structured system of exclusively communications (to which, we recall, N. Luhmann reduced all the above-mentioned variety of elements of social systemicity). If for N. Luhmann it was Bourbakian-important not only to establish the property of the systemic nature of society, but also to derive that initial fact of sociality, that primary element from which the whole diversity of society is subsequently built, then for Y. Yakuba this fact was clearly far from a priority. Connections, relationships, interests, activities, communications, needs – all these elements of social systemicity were put in one row by her.

However, like N. Luhmann, she implemented the principle of systemicity steadily and constantly. Considering even social singularities (monads) like a person, she constantly clarifies that a person "is considered not from the point of view of his unique abilities, unique features, but in the system of social relations as a representative of a social group, a certain society", including settlement, social and social relations. class, demographic, professional groups, their orientations, interests, their social experience.

This leads to a somewhat Giddensian "overload" with categories and levels of analysis [4], when, in the interests of a systematic view, it is proposed to analyze a complex, sometimes cumbersome, far from always clearly defined and demarcated sum of phenomena at different levels (personality and community; between communities; personality, community and social Whole; and even society and nature) and in different planes (connections, interactions, relationships). As a result, the author herself reaches the scale (and even formulations) of V. Vernadsky's noospheric ideas [8] in an attempt to discover systems of an ever higher level. Perhaps, while maintaining a purely sociological identity of theorizing, Y. Yakuba should have put forward positions similar to Luhmann's "society of societies" [9]. However, it is indicative that in any case the systematic approach will demand more and more Whole, more and more "external systems" in relation to more and more large-scale objects of study.

Moreover, Y. Yakuba does not recognize another options for studying society, because, from her point of view, seeing society sociologically means always "analyze a phenomenon, a process in a system of social relations, to analyze from the point of view of its relationship with the social whole" – and she emphasizes that is just one way and no other. After all, "social processes and phenomena can be explained by analyzing their functions in the social system". Here, as we see, her sociologically systemic view grows primarily from a functionalist approach to social systems. In other words, the connection between the element and the system is established through the category of functionality (or through the functional connection between them), by means of which the part is characterized by the role played for the whole, and the whole by epiphenomena and the effects of this part being embedded in it.

This is well illustrated by her understanding of social groups as relatively stable and established communities that "differ in role and place in the system of social ties of a historically defined society". Here the functionalist rhetoric ("role and place") is quite evident. Moreover, it is backed up by the realistic optics of studying the genesis of the social, where social groups are the product of objective circumstances, and belonging to them is the product of a person's objective position in the system of social ties and the fulfillment of social roles.

This is how, thanks to the functionalist understanding of systemicity, the structural and stratification problems are in a subordinated position. And although stratification is defined by Y. Yakuba as a "system of social stratification", and is characterized as a "system of social groups and communities" and "institutional organizational forms" of development, dynamics, stability and certainty for these communities and groups, nevertheless, the structural problem turns out to be secondary at least genetically.

This noticeably distinguishes the view of Y. Yakuba from the view of such a system theorist as T. Parsons [12], for whom, we recall, the structure is still epistemologically primary. Whereas Y. Yakuba, for example, understands "organization" through the prism of a system of social statuses, roles and values (which, we recall, are constituted in a functionalist way), and it is from here that he derives purposefulness, regularity, stability of interactions – that is, their organization, in the end.

And although this does not lead to the fact that the concept of Y. Yakuba largely does not repeat the epistemological trajectory of the structural-functionalist understanding of systemicity, there are still some differences. So, when she talks about what R. Merton called dysfunctions [11], she explores distortions in the system of value orientations, considering distortions of this system, its insystemicity and instability as dysfunctions. As examples, she cites the discrepancies between the cognitive and activity side of value, as well as the reduction of the idea of justice to an egoistically and individually understood justice in the form of passivity, dependency, self-interest.

This, by the way, is quite a characteristic moment: a systematic view of society as an integrity with a high probability (not to say "inevitably") gives rise to a normative, ethical, moralizing view of society, its effects, its features and manifestations, gives rise to a human and research assessment "dark sides" of social phenomena, and they are described as dysfunctions – and not at all as a natural and consistent generation of system functionality and functioning of the system. In this sense, for example, the view of Yelena Yakuba is similar to the view of structural functionalists ("system theorists" of the second generation, if we consider the generation of positivists to be the first), but differs greatly from the view of the same N. Luhmann – "third generation", already freed from ethical presumptions [14].

Y. Yakuba's systematic view also extends to particular social phenomena: for example, she proposes to consider the city as a "holistic, relatively independent socio-economic and cultural system", culture is described as "a systemic integrative quality of society, expressing the level achieved in its development" and so on.

However, the most revealing and important, from our point of view, plot is her study of how a person fits into a social system, how the subjectivity of a person's behavior and relationships correlates with needs, interests, the spiritual world, and how it all integrates with a system of complex and diverse personality relationships with the social micro- and macroenvironment. This is important not only because for Y. Yakuba the issue of activity and subjectivity is one of the socially and epistemologically important ones, but also because the correlation of the

highest macro-sociological categories with the most micro-sociological categories is a very vivid illustration of how systemic "grows" through the whole fabric concept.

So, firstly, in the concept of Yelena Yakuba, it is postulated that society is a real phenomenon, and that it is society that makes person real.

Secondly, it is argued that society is connected with the individual not directly, but through a whole network of elements of the social structure (social groups, institutions, social organizations), through a system of social roles, norms, values of society. It is all this machinery that includes a person in both senses of the word: both includes him in society, and "works as a switch".

Thirdly, it is assumed that personality as a social product manifests itself in any person, the question is only in the degree of manifestation. By what is meant the expression by a human as a personality of the characteristic features of society, groups, communities, etc.

Fourthly, the implicit measure of this manifestation is the status as "the place of the individual in the social system", and the role as the status indicator as "the set of actions that the individual occupying this place must perform". In other words, again, personality is measured and defined in terms of apparently socially rooted, realist, anti-nominalist phenomena like status and role.

Fifthly, it is the statuses and roles, acting as a toolkit of norms, that integrate various human acts into the social order, which shifts the sociologist's view from the status and roles even "higher" up the ladder of the social hierarchy, at least to the mesolevel of norms. It is directly stated that it is the study of social norms (moreover, associated with the personality of persuasion, understanding of justice, value coincidence) that makes it possible to understand the characteristics of the personality and typify it.

It is from here that the problem of social activity arises, which, according to Y. Yakuba, is characterized, as we have already written [6], by a strong, stable, non-situational desire to participate in social processes and affairs, to influence them. Here, again, a specific ethization of the social is manifested: for example, in this concept, "true social activity" is linked with "highest universal values", to which the author refers freedom, justice, democracy, truth, the development of science, knowledge of the higher meaning of existence

As E. Bataeva comments on this, "and vice versa, if a person performs many actions and interactions, pursuing selfish goals of obtaining personal gain or realizing his own ambitions, if he is initiative and diligent, but his initiative and diligence is due to careerist motives or the desire to receive material reward for the actions performed, then in this case it is more correct to speak of medium-low levels of human social activity" [16]. Such obvious ethization, where the ethical and the epistemological, the deontological and the ontological intertwine and coalesce, as we have already indicated, is not accidental for the systemic theory, but it is most indicative in the subject of social activity.

In particular, it is indicative because Y. Yakuba directly connects activity with sociality as a "connection with the social whole" (society, communities, humanity), and it is the study of the systems of social relations of an individual with communities that will reveal sociality. As the author herself writes, "the concept of social activity gives an idea of the quality of sociality, the level and nature of its implementation".

In other words, the general social, universal, macrosociological concept of sociality here is directly connected with the microsociological, activity, purely personal concept of personal activity.

However, the main macro-sociological focus still remains, because the author defines social activity itself as "a systemic social quality in which the level of its sociality is expressed and realized", which is metaphorized as "the depth and completeness of the relationship of an individual with society, the level of transformation of an individual into a subject public relations".

In attempts to operationalize social activity, Y. Yakuba mentions the moments of consciousness and activity, and a holistic social quality, and a stable active attitude towards society, and an active attitude to the problems of social development, and qualitative features of consciousness, activity and states of the individual. In other words, both categories of macrosociological and microsociological analysis are intertwined here, which, however, the author herself understands well, summarizing: "With a systematic approach, social activity appears as an internally multifaceted phenomenon, as a unity of the subjective and objective, as a system of orientation and values expressing interests of certain social communities, as a system of feelings, knowledge, volitional components, as a creative attitude, involving innovations in the understanding and implementation of values in various forms". Ultimately, social activity turns out to be a quality that is system-forming for the individual and creates the integrity of the individual himself. Already here conceptual questions arise: after all, if everyone is a person, the question is only in the measure of sociality, then it turns out that activity also characterizes the activity of each person, the question is only in measure. While the counterargument cited by Yelena Yakuba herself also allows for a complete lack of activity: for example, if there really is a violation of the relationship between value orientation and activity in the form of situational activity, without taking into account value orientations, then a complete gap between the value and activity components of the personality will be a complete collapse as an activity activity, and individual activity. And then the actor can hardly claim to be a personality, and then the question arises about his built-in personality.

And this question (only one of those that arise, let us emphasize it again) is far from scholastic: after all, later studies and social realities have shown that social systems are able to embed actors in whose actions there is no rigid and unambiguous connection between the value and activity components – and for some social systems this is an even more comfortable and functional case. The concept of Y. Yakuba does not give an answer to this question, as well as to a number of others. However, this applies already to the prospects for further research in this area.

Conclusions and prospects for further exploration in chosen direction.

Thus, systemicity is a metaphilosophical and ideological characteristic of society in the sociological concept of the founder of the Kharkiv sociological school, Yelena Alexandrovna Yakuba. In other words, it exists not only as a conceptual element of her theory, but also as a methodological setting and even an ideological imperative (from which, as we saw, moral and ethical imperatives are also growing). It is precisely such classical and neoclassical concepts as the concept of Y. Yakuba that demonstrates to us that ignoring the ontological systemic nature of society, which is not identical with the genetic systemic nature, which is still ignored much less often, in modern sociology leads to a number of epistemological and methodological effects, which we do not find in system concepts. In particular, the systemic nature of Y. Yakuba's theory does not prevent her from turning to seemingly micro-sociological and even socio-psychological subjects and categories in the study of activity and subjectness, as well as their connection with socio-structural and socio-cultural phenomena.

Even our not-so-detailed analysis of systemicity as a category, its place in the sociological concept of Yelena Yakuba, as well as the heuristic potential of the concept of systemicity in modern sociology, allows us to demonstrate that modern sociology, often refusing both general sociological theorizing and the macrosociological and realistic view of the social world, significantly loses not only in the severity of conceptualizations, but also in the content and diversity of the description of the social world a.

Further development of the topic we have chosen involves obtaining classifications and typologies of indicators and signs of the systemic nature of society in the interpretation of E. Yakuba, comparing the systemic characteristics of society in its concept with such concepts as the developments of N. Luhmann and T. Parsons, studying the synthetic logic of constructing a concept, where along with with the category of systemicity, the key concept for E. Yakuba is the concept of activity, and many other areas.

Received 18.01.2022

Accepted 30.05.2022

СИСТЕМНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬСТВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОЛЕНИ ЯКУБИ: ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Голіков Олександр – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, площа Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті аналізується соціологічна концепція засновниці Харківської соціологічної школи Олени Олександрівни Якуби, зокрема її трактування системності як метафілософської та світоглядної характеристики суспільства. Здійснюючи епістемологічний аналіз поняття системності в теоретизуванні О. Якуби, автор демонструє різні аспекти та прояви цієї властивості, а також розглядає актуальні та потенційні зв'язки із загальнотеоретичною соціологічною та філософською спадщиною. Досліджуються особливості інтерпретації О. Якубою суспільства як системи, здійснюється порівняння з інтерпретаціями системи та системності іншими науковцями. Наголошується, що ігнорування онтологічної системності суспільства (що не тотожно генетичній системності) в сучасній соціології призводить до ряду епістемологічних та методологічних ефектів. Наводяться та аналізуються аргументи О. Якуби щодо системності як якості суспільства. Автор виокремлює низку таких аргументів, здійснюючи детальний аналіз кожного з них. Особливий акцент зроблено на аналізі того, як системність проявляється, у чому полягає, яка її феноменальність та епіфеноменальність. Доводиться, що у концепції О. Якуби суспільство – це феномен реальний, воно пов'язане з особистістю не безпосередньо, а через мережу елементів соціальної структури. Підкреслюється, що особистість як соціальний продукт проявляється у будь-якій людині, питання лише якою мірою. Мірилом прояву затверджується статус, а індикатором статусу – роль як сукупність дій, які має виконати індивід, який посідає певне місце. Статуси та ролі досліджуються як такі, що інтегрують різні людські акти до соціального порядку. Саме звідси, як вважає автор, зростає проблематика соціальної активності. У цьому контексті найважливішим сюжетом виявляється зв'язок системності як якості суспільства з активністю та суб'єктивністю як властивостями дії його членів. Формулюється низка висновків щодо системності як категорії, її місця у соціологічній концепції Олени Якуби, евристичного потенціалу для розвитку сучасної соціології.

Ключові слова: Олена Якуба, суспільство, система, системність, соціологічна теорія, соціальна активність.

References:

1. Christakis, N. A., Fowler James H. (2009) *Connected* [Second Edition]. Little, Brown and Company.
2. Collins, R. (1998) *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Harvard University Press.
3. Elster, Jon (1983) *Explaining Technical Change: A Case Study in the Philosophy of Science (Studies in Rationality and Social Change)* [1 ed.]. Cambridge University Press.
4. Giddens, A. (1986) *The Constitution of Society*. University of California Press.
5. Giddens, A. (1987) 'Nine Theses on the Future of Sociology'. *Social Theory and Modern Sociology*. Cambridge: Polity Press, ch.2. 22-51.
6. Golikov, A. (2020). 'Heuristics of "social activity" concept in Yelena Yakuba's interpretation: view from sociology of knowledge and view from 2019' *Ukrainian Sociological Journal*. 21. 7-15.
7. Honneth, A., Anderson, J. (1996) *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts* [MIT Press ed]. The MIT Press.
8. Levit, G. S. (2001) *Biogeochemistry – Biosphere – Noosphere. The theory of V.I. Vernadsky*. Verlag für Wissenschaft und Bildung.
9. Luhmann, N., Barrett, Rh. (2012/2013). *Theory of Society, Volume 2*. Stanford University Press.
10. Luhmann, N. (1996) *Social Systems (Writing Science)* [1 ed.]. Stanford University Press.
11. Merton, R. K. (1968) *Social Theory and Social Structure [Enlarged Edition]*. Free Press.
12. Parsons, T., Turner, B.S. (Preface) (1991) *The Social System*. Routledge. LXII
13. Ritzer, G. (2005) *Encyclopedia of Social Theory* [Vol 1, 1 ed.]. Sage Publications.
14. Von, Bertalanffy L. (1969) *General System Theory*. George Braziller.
15. Žižek, S. (2020) *PANDEMIC!: COVID-19 Shakes The World*. OR Books.
16. Bataeva, K. (2018) 'Actual Problems of the Theory of Social Activity of Students'. *Scientific notes of Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»*. XXIV. 57-68 [in Russian]
17. Pohribna, V. L. (2008) *Sociology of Professionalism: Monography*. Kyiv: Alerta [in Russian]
18. Yakovenko, Yu. (2009) 'Sociology of professionalism – false start, or Dangerous precedent of proclamation of allegedly new sociological branch' *Sociology: Theory, Methods, Marketing* 4. 157-171 [in Ukrainian]
19. Yakuba, Y. A. (1996) *Sociology*. Kharkiv: Constanta [in Russian]

Отримано 18.01.2022

Прийнято до друку 30.05.2022

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-48-02

УДК 316.2

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ АГНЕСИ ЗВОНИЦЬКОЇ

Батаєва Катерина Вікторівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-реабілітаційних технологій Житомирського економіко-гуманітарного інституту Університету «Україна»; вул. Вільський Шлях, 18, Житомир, 10020, Україна, email: bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4628-4817>

У статті розкривається проблематика соціологічної концепції соціального зв'язку першої української жінки-дослідниці А. Звоницької, встановлюються змістовні зв'язки між її концепцією та класичними й сучасними соціологічними теоріями. Зазначається, що А. Звоницька виділяла три аспекти соціальності, які умовно можна назвати когнітивним, акціональним та комунікативним. Вона підкреслювала, що соціальний зв'язок має бути встановлений індивідами свідомо, а проявитися він може у їхній спільній діяльності, яка має бути узгодженою. А. Звоницька виокремлювала три моменти у процесі встановлення соціального зв'язку: 1) момент набуття особистістю знань та властивостей від навколишнього психологічного середовища, або момент проєктивний, 2) заломлення цих набутих знань та властивостей в особистій свідомості, або суб'єктивний момент; 3) припущення існування цих суб'єктивно заломлених властивостей й в оточуючих особистостях, або момент еєктивний. Аналізуються негативні наслідки розриву соціального зв'язку в ситуації соціального конфлікту чи соціальної кризи. Досліджується зміст закономірностей щодо протікання соціальних конфліктів, які сформулювала А. Звоницька, а саме: 1) чим глибший соціальний зв'язок й тісніші відносини в соціальній групі, тим гостріше і сильніше в ній проявляється соціальна криза; 2) чим сильніше і частіше відбувається порушення імперативних (в очах кожної сторони) норм, тим сильніше зростає обурення; 3) в ситуації постконфліктного стану суспільства ненависть змінюється соціальною втомою та станом пригніченості та апатії. Наголошується, що, на думку А. Звоницької, значну роль у відновленні соціального зв'язку відіграє симпатія. Соціальний зв'язок сприяє поглибленню симпатії, яка, своєю чергою, поглиблює соціальний зв'язок. Зроблено висновок, що симпатія стає соціальним чинником згуртованості соціальних груп та є результатом усвідомлення подібності суб'єктивного досвіду індивідів.

Ключові слова: соціальний зв'язок, еактивація, конфлікт, симпатія, наслідування.

Для цитування: Батаєва К. В. Концепція соціального зв'язку Агнеси Звоницької. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2022.48. С. 14-20 <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-48-02>

Постановка проблеми

Агнеса Звоницька (1897-1942) почала публікувати свої праці з соціології на десять років раніше іншої української дослідниці К. Грушевської, хоча вони були майже ровесницями. А. Звоницька була не лише першою жінкою-соціологинєю в Україні, а й першою дослідницею, яка особливу увагу приділила темі соціального зв'язку, який є сутністю суспільного життя. Концепцію соціального зв'язку А. Звоницька виклала у першому томі «Соціальний зв'язок» чотиритомної (за задумом) праці «Досвід теоретичної соціології», який вона видала у 1914 р. у Києві. Другий том мав бути присвячений вивченню місця соціології серед інших наук, її методів та панівних течій, третій – аналізу логічної категорії суспільності, а четвертий – розгляду історичних категорій соціології (про це вона написала у вступі до першого тому [1, с. 9], проте інші томи так й не були видані). Видання книги викликало позитивні відгуки у пресі, зокрема Птирим Сорокін у журналі «Завіти» (1914) відзначив велику ерудицію, систематичність мислення та цілісність побудови праці А. Звоницької. Проте, на жаль, творчість А. Звоницької була забута на довгі роки, її ім'я мало кому відоме у науковій спільноті. На це міг вплинути той факт, що науковий архів А. Звоницької був втрачений у Ленінграді¹ під час блокади 1941-1944 рр.,

© Батаєва К., 2022

¹ А. Звоницька народилася та мешкала у Києві до 1918 р. (у Києві видала свою основну роботу «Соціальний зв'язок» у 1914 р.), а також у 1921-1925 рр., коли працювала на юридичному факультеті Інституту народного господарства. У 1918-1921 та 1925-1929 рр. А. Звоницька була співробітницею Державного рефлексологічного Інституту з вивчення мозку та психічної діяльності в Ленінграді, який створив та очолив В. Бехтерев; за сумісництвом у 1926-1930 рр. працювала науковим співробітником Криміналістичного кабінету (Ленінградська філія Державного інституту з вивчення злочинця та злочинності); у 1931-1941 рр. А. Звоницька – старший асистент Психотехнічної лабораторії тресту «Лентрамвай», а з березня 1935 року за сумісництвом – старший науковий співробітник секції психології Державного інституту наукової педагогіки, яку очолював С. Рубінштейн.

крім деяких її робіт [1-4], виданих до 1941 р. Можна визнати, що в сучасній українській соціології виникла проблема в необхідності вивчення та інтерпретації творчої спадщини А. Звоницької, адже на цей час відсутні систематичні дослідження її наукової думки.

Ступінь наукової розробленості проблеми

Здійснений нами аналіз виявив лише окремі ремарки щодо деяких наукових ідей А. Звоницької у роботах українських соціологів. Наприклад, у роботі С. Макеєва, С. Оксамитної та О. Швачки можна знайти коментарі щодо ідей А. Звоницької про еєктивацію та встановлення соціального зв'язку між індивідами [5, с. 26, 30]. Цікавим є припущення про наявність концептуального зв'язку між теорією еєктивації А. Звоницької та концептом ідентифікації. «Навіть найпростіший акт спілкування вимагає навички антиципації, передбачення суджень та дій партнера. Ідентифікація зумовлює розвиток такої навички. «Момент» отожднення себе з конкретним соціальним цілим відтворюється тоді, коли кожне «Я» допускає подібність своїх орієнтацій з орієнтаціями всіх «не-Я». А. Звоницька називає такий процес припущення подібності еєктивацією. Фактично відновлюється узгодженість спільних дій, що в результаті символізує наявність спільної мети. Соціально-психологічні механізми виникнення ідентифікаційного осмислення «Ми» пов'язані саме з проєкцією особистісних зразків в ідеальне відображення оточуючих» [5, с. 30].

Мета статті полягає у виявленні концептуальної оригінальності соціологічної теорії першої української соціологині А. Звоницької та встановленні змістовних зв'язків між її концепцією та класичними й сучасними соціологічними теоріями.

Виклад основного матеріалу

У вступі до праці «Соціальний зв'язок» А. Звоницька розглядає соціальний зв'язок як предмет і «наріжний камінь» теоретичної соціології [1, с. 7]. Соціальний зв'язок вона розуміє як «класифікаційну ознаку соціальності», яку необхідно вивчати не емпірично, а теоретично: «дослідження соціального зв'язку має йти не емпіричним, а конструктивним шляхом» [1, с. 9]. А. Звоницька описує метод вивчення соціального зв'язку, який змістовно можна віднести до категорії феноменологічного аналізу свідомості дослідника (хоча вона не використовує термін «феноменологія»): «з яких відправних точок потрібно починати цю конструкцію? Очевидно, жоден з моментів, що не лежить у безпосередньому зовнішньому та внутрішньому досвіді, жоден із проміжних пунктів свідомості для цієї мети не підходить. Всі ці пункти самі конструйовані з емпіричних даних — конструйовані життєво, навпаки, без достатнього контролю. Для наукового дослідження шлях лежить прямо від спостережень зовнішнього та внутрішнього досвіду — життя та усвідомлення себе» [1, с. 9].

А. Звоницька виділила суттєві ознаки соціальності, які подібні до ознак соціальної дії, запропонованих пізніше М. Вебером у статті «Основні соціологічні поняття» [6]. А. Звоницька виділила два аспекти соціальності, які умовно можна назвати когнітивним та акціональним: соціальний зв'язок має бути встановлений індивідами *свідомо*, а проявитися він може у їхній спільній *діяльності*. «Те особливе коло відносин, які ми називаємо соціальними, розпізнається ззовні за деяким об'єднанням свідомого життя та погодженням діяльності. Ці два явища нерозривно пов'язані між собою: узгоджену діяльність не можна уявити без об'єднання свідомого життя» [1, с.15-16]. Згідно з М. Вебером, поняття соціальної дії також має включати два значення, — раціоналізацію (або мотивованість) дії та її спрямованість на інших людей, тобто воно також містить акціональний та смисловий аспекти. Хоча в інтерпретації соціальності, запропонованої А. Звоницькою, є ще один аспект — аспект *узгодженості* діяльності та свідомого життя індивідів. Спираючись на ідеї Г. Де Тарда, А. Звоницька пояснює феномен узгодженості змісту свідомості людей, які різняться за віком, рівнем розвитку, статусом тощо тим, що вони постійно спілкуються та наслідують один одному. При цьому А. Звоницька критикує Г. де Тарда і стверджує, що неможливо пояснити соціальність, оперуючи лише категорією наслідування: дослідники, які «кладуть в основу своєї теорії наслідування у всьому його обсязі, не можуть дати адекватного пояснення соціальності» [1, с. 42]. Саме спілкування А. Звоницька розглядає як базовий конструкт, який пояснює виникнення соціальних відносин між людьми.

А. Звоницька аналізує три моменти у процесі наслідування: 1) «момент набуття особистістю знань та властивостей від навколишнього психологічного середовища, або момент *проєктивний*», який стає можливим завдяки наслідуванню досвіду інших людей; 2) «заломлення цих набутих знань та властивостей в особистій свідомості, або *суб'єктивний* момент»; на цьому етапі особистість здійснює синтез усіх набутих знань та формує цілісну, синтетичну свідомість, на основі якої вона формує більш точне уявлення про інших; особистість стає здатною переносити властивості своєї свідомості на інших людей та стає здатною перейти на третій рівень; 3) припущення існування цих суб'єктивно заломлених властивостей й в оточуючих особистостях, або момент *еєктивний*» [1, с. 54]. Проєктивний та еєктивний моменти А. Звоницька розглядає як два полюси особистої самосвідомості, причому «постійний перехід від проєктивного до еєктивного полюсу становить загальний закон розвитку особистості» [1, с. 57]. На думку А. Звоницької, саме еєктивація становить сутність феномену соціального зв'язку та спільної діяльності людей.

Основою теорії соціального зв'язку в концепції А. Звоницької стає припущення про схожість (а не про відмінність) свідомості індивідів, які еєктивують (проєктують) зміст свого суб'єктивного досвіду на

інших осіб: «тільки значна схожість суб'єктивних свідомостей може дати міцний фундамент для цих відповідностей та створити міцні тривалі соціальні відносини між особистостями» [1, с. 66]. В цьому можна помітити значну відмінність концепції А. Звоницької від постмодерністських концепцій особистості, в яких акцентується саме момент відмінності, а не схожості свідомості та суб'єктивного досвіду особистостей як основи їхньої соціальної взаємодії, взаємного навчання та підтримки соціального зв'язку. Приміром, Д. Панагія стверджує, що існує етичний пріоритет у комунікативній відмінності, а не однаковості людей, що народжується зі здатності людини настроюватися на різницю як таку [7]. А. Звоницька ж вважає, що саме подібність суб'єктивного досвіду особистостей може стати фундаментом для виникнення соціального зв'язку між ними, натомість відмінність свідомостей може стати значною перешкодою для її виникнення. «У тих випадках, коли спільність переживань одного індивіда з іншим настільки слабка, що не допускає еєктивації жодного з основних моментів та рис особистої самосвідомості, не може бути й мови про соціальний зв'язок» [1, с. 78]. Як приклад А. Звоницька наводить історичний факт експансії європейців до Америки, коли європейці запозичували в індіанців безліч корисних рослин, наприклад картоплю, кукурудзу, тютюн тощо, але справжній соціальний зв'язок між ними не міг бути встановлений внаслідок відсутності загального суб'єктивного досвіду. Хоча згодом, у результаті накопичення дрібних наслідувань сформувалося сприятливе підґрунтя для виникнення між ними соціального зв'язку та суб'єктивного усвідомлення певної схожості. Іншими історичними прикладами процесу формування подібності між різними особистостями є еллінізація східного світу в імперії Олександра Македонського, романізація Заходу в Римській імперії, вестернізація Японії в 19 ст., які стали основою соціального зв'язку між східним та західним світами.

За різними соціальними ознаками (релігійними, політичними, професійними, національними тощо) люди можуть встановлювати численні соціальні зв'язки, які можуть створювати контексти, що перетинаються. «Кожна особистість є точкою перетину безлічі соціальних ліній» [1, с. 82] та створює різні за обсягом «кола соціального зв'язку». У певному сенсі можна говорити про те, що А. Звоницька передбачила деякі ідеї сучасної теорії соціальної мережі, яку можна графічно зобразити як безліч осередків, що мають сполучні компоненти чи вузли. У концепції А. Звоницької такими вузлами стають особи, які встановлюють соціальні зв'язки з різними соціальними групами, використовуючи механізм еєктивації певних компонентів суб'єктивного досвіду. «Професійні спілки, політичні партії, релігійні секти, всілякі товариства, установи, клуби представляють окремі групи, які утворилися еєктивацією відповідних наслідувань у межах ширших економічних, політичних, релігійних та культурних об'єднань. Кожен член суспільства, еєктивуючи на різних осіб певні наслідування, що входять у синтез його особистості, належить до різних соціальних груп. Цей основний принцип соціальної структури безпосередньо впливає із закону еєктивації наслідування: хоч би яке наслідування ми не взяли, ми завжди знайдемо відповідну його еєктивації соціальну групу» [1, с. 84].

А. Звоницька представила деякі тези власної теорії особистості, в якій можна помітити смислові паралелі з теорією габітуса П. Бурдьє (згідно з якою під впливом схожих соціокультурних та економічних умов життя у індивідів формуються спільні моделі реагування, поведінки, мислення) та соціального характеру Е. Фромма (відповідно до якої за аналогічних соціально-історичних обставин формується типовий для більшості населення певної країни соціальний характер). А. Звоницька говорить про «коლოსальні подібності» особистості з оточуючими людьми у певному суспільстві, які стають результатом множинних наслідувань та пристосувань до вимог довкілля за наявності тривалого соціального зв'язку з іншими індивідами [1, с. 136]. Центральну роль у формуванні типових моделей соціального характеру, на думку А. Звоницької, відіграє еєктивація, трансляція подібних форм життєвого досвіду від одного індивіда до іншого. Якщо ж процес еєктивації порушується, це може викликати різку реакцію невдоволення з боку інших членів соціальних груп та призвести до конфлікту, розриву соціального зв'язку.

У четвертому розділі праці «Соціальний зв'язок», який називається «Розрив соціального зв'язку», А. Звоницька представила власну концепцію соціального конфлікту, розпочавши з критики теорій Г. Де Тарда, Ф. Гіддінгса та Д. Болдуїна, які, на її думку, не змогли пояснити природу соціального конфлікту. Саме феномен еєктивації може допомогти, на думку А. Звоницької, пояснити сутність соціального конфлікту. У ситуації еєктивації суб'єктивного досвіду індивід очікує певної реакції від інших людей, але якщо інші поводяться у розріз з його очікуваннями, це може викликати різку реакцію обурення і гніву, що стає причиною конфлікту. А. Звоницька розрізняє два різновиди конфлікту: 1) конфлікт між особистістю та суспільством та 2) соціальну кризу (конфлікт між соціальними групами). «Якщо порушення еєктивації відбувається ізольовано окремим індивідуумом, то маємо конфлікт між особистістю та суспільством; якщо ж «злочинцями» є ціла група, ціла частина суспільства, то подібне явище є соціальною кризою» [1, с. 148]. А. Звоницька формулює закономірність: чим глибший соціальний зв'язок й тісніші відносини в соціальній групі, тим гостріше та сильніше в ній відбувається соціальна криза [1, с. 179]. «Якщо в тісних колах опиняться представники ворогуючих таборів з будь-якої спірної теми соціальної кризи, якщо в момент релігійної кризи в сім'ї опиняться люди, які по-різному вірять, якщо в момент політичної кризи в клубі опиняться представники

ворогуючих партій, то в усіх цих випадках розкол з особливою силою, з особливою гостротою та особливим взаємним роздратуванням відбудеться у межах тісної групи» [1, с. 199-200]. А. Звоницька пропонує безліч історичних та літературних прикладів, що підтверджують цю закономірність. Наприклад, сербський революціонер Карагеоргій на початку 19 ст. вбив свого батька, який вирушив до паші донести на сина; Тарас Бульба вбив свого сина-зрадника... Закономірність, описана А. Звоницькою, нагадує відому тезу Л. Козера, яку він запропонував у праці «Функції соціального конфлікту» у 1956 р.: чим тісніші й ближчі відносини в групі, тим жорсткіше проходить з-поміж її членів конфлікт у разі ренегатства (переходу членів групи до інших соціальних груп), відступництва чи опозиційної діяльності її членів [8, р. 67].

Інша закономірність, сформульована А. Звоницькою, стосується впливу на інтенсивність соціального конфлікту масштабу порушення соціальних норм ворогуючими групами. «Чим сильніше і частіше відбувається порушення імперативних в очах кожної сторони норм, тим сильніше зростає обурення» [1, с. 181]. Як стверджує А. Звоницька, будь-яка соціальна криза та соціальний конфлікт має вплинути на суспільний світогляд і пов'язані з ним культурну діяльність, літературу, науку, мистецтво, хоча передувати соціальній кризі має саме ідеологічна криза [1, с. 192]. Ще одна описана А. Звоницькою закономірність стосується посткризового та постконфліктного стану суспільства, коли ненависть змінюється соціальною втомою та станом «пригніченості», апатії, «гнітючої незадоволеності» або, використовуючи поняття Е. Дюркгайма, аномії. «Суспільство залишається без керівних ідеалів, без певних прагнень, без твердого знання, що робити, до чого направити своє життя» [1, с. 211]. У ці періоди зростає статистика самогубств (які Е. Дюркгайм називав «аномійними самогубствами»). «Ці періоди розпаду, загальної пригніченості, загальної туги є логічним завершенням великих соціальних збурень. Соціальний зв'язок втратив свою інтенсивність. Система імперативів занепала. У суспільстві панує безпринципність» [1, с. 214]. Можливо, ці ідеї А. Звоницької вплинули на П. Сорокіна, який читав її книгу і написав позитивну рецензію на неї у 1914 р., а в праці «Соціологія революції», виданій у 1925 р., він описав схожу соціальну ситуацію, типову для етапу контрреволюції, коли суспільство впадає у масовий психологічний стан деморалізованості, пригніченості та безсилля: «суспільство виявляється закутим, пов'язаним, заціпенілим. На зміну ажитації приходить тиша, остовпіння, інерція й апатія, на зміну збудження – гальмування й млявість, на місце шаленої імпульсивності – стомленість та пасивність» [9, р. 58].

Відновлення втраченого в соціальній кризі соціального зв'язку відбувається поступово протягом тривалого часу. Значну роль у відновленні соціального зв'язку відіграє симпатія, особливістю якої, на думку А. Звоницької, є прагнення захищати іншого від страждань, приносити йому задоволення, інакше це – прагнення до збереження іншого [1, с. 216]. Вона підкреслює найважливішу роль саме страждання, але не задоволення у встановленні симпатії між індивідами [1, с. 246]. Можна помітити смислові паралелі між концепцією А. Звоницької та теорією моральних почуттів Адама Сміта, який у праці «Теорія моральних почуттів», виданої у 1790 р., визначав симпатію як наше співчуття до страждань, а не задоволень інших. «Симпатія до страждання, хоча вона не більш значуща, ніж симпатія до радості, все ж таки більше привертає нашу увагу. Слово «симпатія» в точному та первісному своєму значенні виражало почуття, спільне нам з людиною, яка страждає, а не з людиною, яка відчуває радість» [10, р. 38]. Представник американської школи символічного інтеракціонізму Ч. Кулі присвятив симпатії шостий розділ праці «Людська природа та соціальний порядок» (1902), яку він назвав «Симпатія та розуміння як аспекти суспільства». Ч. Кулі визначає симпатію як здатність людини проникати у свідомість інших людей і брати участь у ній [11, р. 132]. Як і А. Звоницька, Ч. Кулі розглядає симпатію як найважливішу складову суспільного життя: «симпатія – це необхідний атрибут соціальної здібності. Тільки тією мірою, в якій людина розуміє інших людей й тим самим життя навколо себе, вона веде повноцінне існування» [11, р. 132]. Інший представник символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід у праці «Розум, Я і суспільство» присвятив симпатії тридцять восьмий підрозділ, який називається «Природа симпатії». Д. Г. Мід говорить про одну з основних умов симпатії – наявність відповідної реакції симпатії від тієї людини, якій симпатизують, тобто наявність зустрічної симпатії [12, р. 300].

Як підкреслює А. Звоницька, поняття симпатії значно ширше за поняття соціального зв'язку, хоча вони перебувають у певному взаємозв'язку. «Всюди, де соціальний зв'язок існує, є й симпатія, але не скрізь, де є симпатія, існує соціальний зв'язок» [1, с. 220]. А. Звоницька використовує поняття еєктивації для пояснення феномену симпатії. «Вища, найрозвинутіша форма симпатії нерозривно пов'язана з еєктивною свідомістю того, хто симпатизує» [1, с. 221]. Сильна симпатія до іншого пов'язана з можливістю еєктивації своїх переживань та суб'єктивного досвіду на іншу особистість, що уможливорює передбачення того, що може її радувати або що може викликати в неї страждання. Соціальний зв'язок сприяє поглибленню симпатії, а вона, своєю чергою, поглиблює соціальний зв'язок, тобто вона є невід'ємною частиною соціальності. Симпатія стає соціальним чинником згуртованості соціальних груп, будучи результатом

усвідомлення подібності свого власного суб'єктивного досвіду та досвіду інших членів групи². «Симпатія підвищує усвідомлення схожості суб'єкта з іншими членами соціального середовища й цим посилює усвідомлення своєї приналежності до групи; отже, полегшується перенесення еєктивної свідомості інших на себе» [1, с. 224]. Після завершення соціальної кризи саме симпатія стає фундаментом для відновлення соціального зв'язку між членами суспільства та виявлення спільних інтересів та цінностей. «Значення нових інтересів, у напрямі яких відбулося зрушення суспільної уваги, які є пунктом подібності, посилюється симпатією і завдяки цьому зростає ще швидше» [1, с. 232].

Треба відзначити, що в сучасній західній соціології та соціальній психології концепт симпатії знов набуває популярності; його часто порівнюють з емпатією та іншими емоційними станами [14-19] та не тільки позитивно, а й критично сприймають як передумову фрагментування соціальних мереж на замкнені угруповання. Д. Джервіс вважає, що симпатія може призвести не тільки до встановлення соціального зв'язку між індивідами, але й до посилення нарцисичних установок всередині окремих соціальних груп. «Симпатія може сприяти, а не протистояти егоїзму та самолюбству; задоволення від взаємної симпатії, здається, перетворюється на задоволення від взаємно посиленого марнославства. Найбільше я можу співчувати тим, хто найбільш схожий на мене, і це зміцнює мій власний – часто самообманний – образ себе, й суспільство перетворюється на серію фрагментованих мереж нервових нарцисів» [13, р. 108]. Д. Джервіс говорить про можливість іншого виміру симпатії — симпатії не стільки до тих, хто схожий на мене, скільки до тих, хто відрізняється від мене власним унікальним життєвим досвідом: «це не цілеспрямованість егоїстичного суб'єкта з його «корисними» інтересами, які потрібно захищати, а скоріше це належить до відкритості «Я» «іншому» досвіду, орієнтації на іншого саме як іншого у його відмінності. Це «розширення» симпатії – розширення не лише її діапазону, але її здатності поширюватися назовні, до досвіду відмінності» [13, р. 109].

У прикладному дослідженні Л. Бечтігер, А. Штайнхофф, М. Бучман та Л. Шенехен симпатія розглядається як пререквізит для встановлення інтимних, близьких, дружніх стосунків між підлітками: «глибоке визнання та розуміння почуттів, мотивів і потреб іншого впливає на взаємне розкриття та призводить до більш зрілої та інтимної дружби» [17]; й навпаки, взаємне розкриття може формувати та підсилувати симпатію між людьми.

К. Ірвін, Т. Макгримон, та Б. Сімпсон вважають, що наявність соціального зв'язку полегшує встановлення відносин симпатії, навпаки, незнайомці, між якими відсутній соціальний зв'язок, мали б рідше симпатизувати один одному [20, р. 382]. Як стверджують К. Ірвін, Т. Макгримон, та Б. Сімпсон, симпатія опосередковує загальний зв'язок між генералізованою довірою та кооперацією індивідів, а також взаємозв'язок між соціальними цінностями та кооперацією [20, р. 379].

Висновки

Праця А. Звоницької «Досвід теоретичної соціології. Соціальний зв'язок» може бути визнана одною з найзначущих в історії української соціології. У ній були передбачені деякі ідеї сучасних соціологічних концептів, наприклад, концептів соціальної мережі, соціального контакту, соціального конфлікту, соціального характеру тощо. Концепція симпатії та встановлення соціального зв'язку А. Звоницької випередила деякі положення символічного інтеракціонізму. А. Звоницька представила оригінальну концепцію соціального зв'язку з використанням авторського концепту еєктивності суб'єктивного досвіду особистості. Можна стверджувати, що творча спадщина А. Звоницької стоїть дещо особняком у загальному тренді дореволюційної та постреволюційної української соціології (яку було створено до та після революції 1917 р.), у якій найбільший інтерес викликали етносоціологічні теми національного відродження, національної культури та мови, українського державобудування. Однак А. Звоницька насамперед цікавилася фундаментальними соціологічними темами, які пов'язані з природою соціального, з феноменом соціального зв'язку як основи суспільного життя.

Список літератури:

1. Звоницкая А. Опыт теоретической социологии. Т. 1. Социальная связь. Киев: Книгоиздательство И. Самоненко, 1914. 294 с.
2. Звоницкая А. О новых течениях в учении о личности. *Вопросы изучения и восприятия личности*, 1919. № 1. С.108-120. URL: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=behterev_voprosy-izucheniya-i-vozpitanija_1_1920
3. Звоницкая А. К вопросу об изучении преступника и преступности. *Научные записки Киевского института народного хозяйства. Техника, экономика и право*, 1924. № 3. С. 74-91. URL: http://wiki.kneu.edu.ua/Legacy/pdf/Tekhnika_ekonomika_i_pravo_N_3_1924.pdf
4. Звоницкая А. Психологический анализ связности речи и ее развития у школьника. *Ученые записки кафедры психологии Гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена*. Ленинград, 1941. Т. XXXV.
5. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. Киев: Институт социологии НАН Украины, 1996. 185 с.
6. Weber M. Basic sociological concepts. In: Whimster S. (ed) Id. The essential Weber, 2004. Routledge, London, pp. 311–358.

² Слід зазначити, що в концепціях Д. Юма та А. Сміта також йдеться про більшу ймовірність симпатії між людьми зі схожим суб'єктивним досвідом: «швидше за все, ми зможемо симпатизувати тим, хто схожий на нас і хто є найближчим до нас» [13, р. 107].

7. Panagia D. Inconsistencies of Character: David Hume on Sympathy, Intensity and Artifice. In: *Deleuze and Philosophy*. Edinburgh, 2006. Pp. 85-96. DOI: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748624799.003.0006>
8. Coser L. *The functions of social conflict*. New York: The free press, 1964. 188 p.
9. Sorokin P. *Sociology of Revolution*. Philadelphia and London: J.B. Lippincott, 1925. 428 p.
10. Smith A. *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Books, 2009. 494 p.
11. Cooley C. *Human Nature and the Social Order*. New York: Routledge, 1983. 480 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203789513>
12. Mead G. H. *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*. [Edited by Charles W. Morris]. Chicago: University of Chicago, 1934. 437 p.
13. Jervis J. Sympathy Theory. In: *Sympathetic Sentiments: Affect, Emotion and Spectacle in the Modern World*. London: Bloomsbury Academic, 2015. Pp. 85–110. DOI: <http://dx.doi.org/10.5040/9781472593030.ch-004>.
14. Darwall S. Empathy, sympathy, care. *Philosophical Studies*, 1998, 89(2-3), Pp. 261–282. DOI: <https://doi.org/10.1023/a:1004289113917>
15. Flax M. The difference between empathy and sympathy (and how to nurture both). *Sacap*, 1, 2018. DOI: <https://www.sacap.edu.za/blog/applied-psychology/empathy-vs-sympathy/>
16. Switankowsky I. Sympathy and Empathy. In *Philosophy Today*, 2000, Vol. 44, Issue 1, pp. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.5840/philtoday200044156>
17. Bechtiger L., Steinhoff A., Buchmann M., Shanahan L. Developmental Associations Between Sympathy and Mutual Disclosure in Friendships From Mid-Adolescence to Early Adulthood. *Journal of Research on Adolescence*, 2021, 31(2), Pp. 368-383. DOI: <https://doi.org/10.1111/jora.12602>
18. Sinclair S., Beamer K., Hack T., McClement S., Raffin Bouchal S., Chochinov H., Hagen N. Sympathy, empathy, and compassion: A grounded theory study of palliative care patients' understandings, experiences, and preferences. *Palliat Med.*, 2017, 31(5), Pp. 437-447. DOI: doi: 10.1177/0269216316663499.
19. Bloom Z., McNeil V., Flasch P., Sanders F. A comparison of empathy and sympathy between counselors-in-training and their non-counseling academic peers. *The Professional Counselor*, 2018, 8(4), Pp. 341–354. DOI: <https://doi.org/10.15241/zdb.8.4.341>
20. Irwin K., McGrimmon T., Simpson B. Sympathy and Social Order. *Social Psychology Quarterly*, 2008, 71(4), Pp. 379–397. URL: <http://www.jstor.org/stable/27644322>

Отримано 17.02.2022

Прийнято до друку 27.05.2022

THE CONCEPT OF SOCIAL CONNECTION BY AGNESA ZVONYTSKA

Bataeva Ekateryna – Dr Habil. (Philosophy), Professor, Department of Social Rehabilitation Technologies, Zhytomyr Institute of Economics and Humanities of the University «Ukraine»; 18, Vilskyi Shlyach Str., Zhytomyr, 10020, Ukraine, email: bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4628-4817>

The article considers the problems of the sociological concept of social connection by the first Ukrainian female researcher, A. Zvonytska, and establishes connections between her and modern sociological theories. It is noted that A. Zvonytska singled out three aspects of sociality, which can be conditionally called cognitive, actional, and communicative (social connection must be established by individuals consciously, and it can manifest itself in their joint activities, which must be coordinated). A. Zvonytska considers three moments in the process of establishing a social connection: 1) the moment of acquisition by an individual of knowledge and properties from the surrounding psychological environment, or the projective moment; 2) the refraction of this acquired knowledge and properties in personal consciousness, or the subjective moment; 3) the assumption of the existence of these subjectively refracted properties in the surrounding personalities as well, or the active moment. The negative consequences of breaking social ties in a situation of social conflict or social crisis are analyzed. The content of the regularities regarding the course of social conflicts formulated by A. Zvonytska is studied: 1) the deeper the social connection and closer relations in a social group, the sharper and stronger the social crisis occurs in it; 2) the stronger and more frequent the violation of norms that are imperative in the eyes of each conflict side, the stronger the indignation grows; 3) in the situation of the post-conflict state of society, hatred is replaced by social fatigue and a state of depression and apathy. It is emphasized that, according to A. Zvonytska, sympathy plays a significant role in the restoration of social connection. The social connection deepens sympathy, which in turn deepens social connection. It was concluded that sympathy becomes a social factor of cohesion of social groups and is the result of awareness of the similarity of the subjective experience of individuals.

Keywords: social connection, eactivation, conflict, sympathy, imitation.

References:

1. Zvonytska, A. (1914) 'Experience of theoretical sociology'. Vol. 1. *Social connection*. Kyiv: Book publishing house I. Samonenko [in Russian]
2. Zvonytska, A. (1919) 'On new trends in the doctrine of personality'. *Issues of studying and perceiving personality*. 1. 108-120. Available at: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=behterev_voprosy-izucheniya-i-vospitaniya_1_1920 [in Russian]
3. Zvonytska, A. (1924) 'On the question of studying of the criminal and crime'. *Scientific notes of the Kyiv Institute of National Economy, Technology, economics and law*. 3. 74-91. Available at: http://wiki.kneu.edu.ua/Legacy/pdf/Tekhnika_ekonomika_i_pravo_N_3_1924.pdf [in Russian]

4. Zvonytska, A. (1941) 'Psychological analysis of the connectedness of speech and its development in a schoolchild' *Scientific notes of the Department of Psychology State. ped. Institute named after A. I. Herzen*. Leningrad. T. XXXV [in Russian]
5. Makeev, S., Oksamitna, S., Shvachko, E. (1996) Social identifications and identities. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Russian]
6. Weber, M. (2004) Basic sociological concepts. Whimster S. (ed). *The essential Weber*. Routledge, London, pp. 311-358.
7. Panagia, D. (2006) 'Inconsistencies of Character: David Hume on Sympathy, Intensity and Artifice'. *Deleuze and Philosophy*. Edinburgh. 85-96. DOI: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748624799.003.0006>
8. Coser, L. (1964) *The functions of social conflict*. New York: The free press.
9. Sorokin, P. (1925) *Sociology of Revolution*. Philadelphia and London: J. B. Lippincott.
10. Smith, A. (2009) *The Theory of Moral Sentiments*. Penguin Books.
11. Cooley, C. (1983) *Human Nature and the Social Order*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203789513>
12. Mead, G. H. (1934) *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* in Charles W. Morris (ed.) Chicago: University of Chicago.
13. Jervis, J. (2015) 'Sympathy Theory' *Sympathetic Sentiments: Affect, Emotion and Spectacle in the Modern World* London: Bloomsbury Academic, 85-110. DOI: <http://dx.doi.org/10.5040/9781472593030.ch-004>.
14. Darwall, S. (1998) 'Empathy, sympathy, care' *Philosophical Studies*, 89(2-3), 261-282. DOI <https://doi.org/10.1023/a:1004289113917>
15. Flax, M. (2018) 'The difference between empathy and sympathy (and how too nurture both)' *Sacap*, 1. Available at: <https://www.sacap.edu.za/blog/applied-psychology/empathy-vssympathy/>
16. Switankowsky, I. (2000) 'Sympathy and Empathy' *Philosophy Today*. 44(1). Pp. 86-92. Available at: <https://doi.org/10.5840/philtoday200044156>
17. Bechtiger, L., Steinhoff, A., Buchmann, M., and Shanahan, L. (2021) 'Developmental Associations between Sympathy and Mutual Disclosure in Friendships from Mid-Adolescence to Early Adulthood' *Journal of Research on Adolescence*, 31(2). Pp. 368-383. DOI: <https://doi.org/10.1111/jora.12602>
18. Sinclair, S., Beamer, K., Hack, T., McClement, S., Raffin, Bouchal S., Chochinov, H., and Hagen, N. (2017) 'Sympathy, empathy, and compassion: A grounded theory study of palliative care patients' understandings, experiences, and preferences' *Palliat Med.*, 31(5). 437-447. DOI: [doi: 10.1177/0269216316663499](https://doi.org/10.1177/0269216316663499).
19. Bloom, Z., McNeil, V., Flasch, P., and Sanders, F. (2018) 'A comparison of empathy and sympathy between counselors-in-training and their non-counseling academic peers' *The Professional Counselor*. 8(4). 341-354. DOI: <https://doi.org/10.15241/zdb.8.4.341>
20. Irwin, K., McGrimmon, T., and Simpson, B. (2008) 'Sympathy and Social Order' *Social Psychology Quarterly*. 71(4). 379-397. Available at: <http://www.jstor.org/stable/27644322>

Received 17.02.2022

Accepted 27.05.2022

УДК 316.728:616.89-008.442.332/.335

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-48-03

САДОМАЗОХІЗМ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ

Зубарев Олександр – кандидат соціологічних наук, доцент закладу вищої освіти кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Майдан Свободи 4, 61122, Україна, alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

У статті розглядається феномен садомазохізму в контексті повсякдення. Зазначається, що конструктивістське розуміння повсякдення спирається на тлумачення соціальної дії, запропоноване М. Вебером. У веберівській типології найвищим ґатунком є цілераціональний тип соціальної дії, який передбачає модель людини раціональної, яка керується раціональними мотивами та обирає найоптимальніший проект дії задля досягнення поставленої мети. Тоді як афективна дія перебуває на маргінесах інтересу соціології. Між тим, як показує З. Фройд, повсякдення не є якоюсь стерильно-раціональною реальністю, у повсякденні несвідоме проявляє себе в обмовках, помилкових діях, описах тощо, в основі яких, цілком можливо, можуть бути неусвідомлені садомазохістські бажання. Автор звертається до історії вивчення садомазохізму, розглядаючи концепції таких авторів, як Р. фон Крафт-Ебінг, З. Фройд, Е. Фромм, З. Лев-Старович, Л. Ейдельберг, Г. Мюррей. Окрема увага приділена концепції такого сучасного дослідника, як Мартін Кантор, який виходить із того, що садомазохізм не можна зводити лише до сексуального садомазохізму чи практики BDSM, насправді це набагато складніше соціальне явище. Згідно М. Кантора, у широкому розумінні садомазохізм проявляється у владі, контролі, домінуванні та підпорядкуванні, динаміці, яка є всепроникною в нашому житті, від дому – і до роботи. У повсякденні прояви садомазохізму ми бачимо на прикладі садомазохістських матерів, дітей, батьків у колі сім'ї; садомазохістських шлюбів та розлучень; корпоративного садомазохізму; садомазохістських компаній; садомазохістських працівників; садомазохістського writer's block. У цьому ракурсі повсякдення постає перед нами як реальність, де люди діють не для того, щоб досягати раціональних цілей, а заради бажання володарювати та підкорятися.

Ключові слова: садомазохізм, повсякдення, володарювання, підкорення, соціальна дія.

Для цитування: Зубарев О. С. Садомазохізм у повсякденному житті. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2022.48. С. 21-28 <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-48-03>.

Постановка проблеми

Веберівський номіналістичний поворот до соціальної дії як першоджерела соціальності остаточно, здавалося б, утвердив раціоналістичне розуміння людини в соціології. Відтепер стверджувалося, що її предметне поле охоплює всі явища, які мають своєю основою соціальну дію, тобто поведінку, яка є осмисленою індивідом та орієнтованою на іншого або інших суб'єктів. Із взаємно орієнтованих соціальних дій, взаємних експектацій акторів і складається соціальний світ, який здається нам існуючим незалежно від нашої волі. Згідно М. Вебера, цей світ ставатиме все більше раціональним, адже раціональність – доля Заходу. Афективна соціальна дія розглядається М. Вебером, здається, тільки через те, що в ній можливо знайти раціональний компонент, тобто вона має значення для соціології лише настільки, наскільки багато в ній раціональності.

Цю впевненість у раціональній природі людини беззастережно переймає А. Шюц. Розмірковуючи над структурою повсякденного життєвого світу, він розглядає індивіда як абсолютно раціональну істоту, яка конструює проекти майбутньої дії у своїй свідомості, обираючи із них найбільш вигідний. Можна стверджувати, що в соціології повсякдення А. Шюца [1] афективне, ірраціональне еліміновано остаточно. Але чи справді повсякдення таке, яким його змальовує соціологічний конструктивізм? Чи не занадто мало в нашому уявленні про повсякдення всього того, без чого повсякдення, здається, в реальності не існує: влади, еротики, сексуальності, бажання підкорюватися та бути поневоленим?

Ступінь наукової розробки проблеми

У філософському знанні проблематика ірраціонального в суспільному житті була розвинута у некласичній філософії, яскравими представниками якої є А. Шопенгауер та Ф. Ніцше. Пізніше ідеї некласичної філософії на наукових засадах розвинув З. Фройд, запропонувавши концепт несвідомого. З. Фройд називає садизм та мазохізм особливими перверсіями, усвідомлюючи їхню нерозривну єдність, хоча зв'язок між садизмом, мазохізмом і повсякденням у нього з'ясований недостатньо [2]. У роботі

«Психопатологія повсякдення» З. Фройд [3] аналізує забування власних імен, іноземних слів, словосполучень, обмовки й описки, забування вражень і намірів, дії, що робляться «помилково», симптоматичні і випадкові дії, які трапляються у повсякденні, в яких, на його думку, виявляється несвідоме. У фройдівській концепції повсякдення перенасичене симптомами невротичних душевних процесів, які тільки потрібно вміти помічати. Відкритим залишається питання про роль у повсякденні садомазохістських нахилів як компоненту несвідомих потягів людини. Можна припустити, що є цілий пласт випадкових дій, слів, описок, які мають садомазохістське забарвлення; є царини повсякдення, в яких складаються особливо сприятливі умови для проявів садомазохізму, приміром, де присутній помітний дисбаланс влади, відносини владного підпорядкування, нерівність тощо. Така логіка відкриває шлях від психолого-психіатричного потрактування садомазохізму – до широких соціологічних та філософських узагальнень. Садомазохізм розглядається в контексті дослідження сучасного суспільства [4], конструювання історії [5], риторики білої маскуліної віктимності [6], міста, міської ідентичності та міського образу життя [7], пасивної агресії [8], повсякдення [9, 10], влади та суб'єктивності [11], дослідження культурних форм спільнот, які вдаються до садомазохістських практик [12].

Мета цієї статті полягає в тому, щоб простежити розвиток уявлень про садомазохізм від психіатричних до соціологічних концептуалізацій, здійснених на межі психіатрії та соціології повсякдення.

Виклад основного матеріалу

До наукового обігу терміни «садизм» та «мазохізм» уперше ввів Р. фон Крафт-Ебінг у роботі «Сексуальна психопатія» (1886) [13], про яку часто згадують у контексті історії сексуальності. Це одна з перших робіт із сексології, в якій докладно описується різноманіття незвичних проявів сексуальності людини (у тодішній термінології «сексуальних психопатій»). Термін «садизм» був утворений від ім'я французького письменника Донатьєна Франсуа де Сада (1740–1814), також відомого як маркіз де Сад, який описав цей феномен у своїх романах «Сто двадцять днів Содома», «Джульєтта» та інших, написаних під час його ув'язнення в Бастилії. Інколи твори де Сада розглядають як іронічну антитезу філософії Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що, якщо позбутися соціальних конвенцій, то проявиться блага людська природа, і людина стане щасливою. У художніх творах де Сада все зовсім не так, не за планом, оскільки, як тільки соціальні норми зникають, проявляється не блага людська природа, а садомазохізм. Термін «мазохізм» також утворений за ім'ям письменника Леопольда фон Захер-Мазоха (1836–1895). У цього автора є частково автобіографічний твір «Венера в хутрах», в якому описані ситуації, коли в героя задоволення тісно асоціювалося із покараннями, підкоренням, побиттям.

У цей час для позначення зазначених феноменів також використовувався термін «алголагнія» (від давньогрецького *ἄλγος* – «біль» і *λαγνεία* – «хіть», «пристрасть», «хтивість»), запроваджений Альбертом фон Шренк-Нотцінгом, який розрізняв активну алголагнію – відчуття задоволення від заподіяння болю і пасивну алголагнію – відчуття задоволення від переживання болю. У терміні алголагнія підкреслюється зв'язок між болем та задоволенням, тобто алголагнія – це схильність отримувати задоволення від болю: або заподіяння болю, або відчуття болю. Р. фон Крафт-Ебінг трактував садизм та мазохізм ширше – як психологічні категорії [2]. І це слушно, адже мазохіст, наприклад, відчуває насолоду не тільки від болю, але й від того, що повністю перебуває у владі іншої людини, підкоряється їй, втрачаючи на певний час власне «Я».

Робота Р. фон Крафта-Ебінга «Сексуальна психопатія» – це книга, яка становить інтерес передусім для істориків психіатрії, тобто її не слід сприймати як актуальне джерело знань про людську сексуальність, однак саме у цій роботі ми знаходимо перші наукові визначення садизму та мазохізму. Р. фон Крафт-Ебінг визначає садизм як «відчуття статевого задоволення, що доходить до оргазму від бачення та переживання покарань та інших жорстокостей, що заподіюються людині або навіть тварині; садизмом називається також прагнення завдати іншим живим істотам приниження, страждання, навіть біль та рани з метою викликати відчуття сексуального задоволення» [13].

Мазохізм автор розглядає як протилежне до садизму явище. Якщо садизм виявляється в бажанні завдати болю сексуальному об'єкту та отримувати від цього насолоду, то мазохізм – у бажанні отримувати насолоду від болю, приниження, що завдає сексуальний об'єкт. «Під мазохізмом, – пише Р. фон. Крафт-Ебінг, – я розумію своєрідну девіацію психічного статевого життя, яка полягає в тому, що суб'єкт на ґрунті статевих відчуттів і спонукань перебуває у владі того уявлення, що він повинен бути цілком і безумовно поневолений волею особи іншої статі, що ця особа має поводитися з ним, як із рабом, всіляко принижуючи та третуючи його» [13].

З. Фройд у роботі «Три нариси із теорії сексуальності» розглядає садизм та мазохізм як одні з найголовніших «сексуальних перверсій» та висловлює декілька важливих думок. По-перше, садизм є компонентом нормальної сексуальності, який був висунутий на перший план. Бувши частиною сексуального потягу, він стає чимось основним. Перверсія має місце тоді, коли задоволення та завдання болю є нерозривними, тобто коли людині складно або неможливо досягти сексуального задоволення якимось по-іншому, тобто не завдаючи моральних чи фізичних страждань іншій людині. По-друге, для мазохізму властиве нерозривне поєднання задоволення з відчуттям фізичної та душевної болі, що завдає сексуальний

об'єкт. Мазохізм може або проявлятися первинно, тобто спостерігатися від початку як самостійне явище душевного життя, або розвиватися з садизму шляхом перетворення, інверсії, в наслідок якої об'єктом насильницьких дій стає сама особистість. По-третє, садизм та мазохізм займають особливе місце серед перверсій, адже протилежність активність/пасивність – це загальні риси сексуального життя. Причому активна та пасивна форми завжди спостерігаються у одного й того ж індивіда, але в різній мірі. З. Фройд стверджує, що якщо людина відчуває задоволення від завдання болю іншій людині, то вона може відчувати задоволення і від того, що їй будуть завдавати болю. Садист він завжди частково мазохіст, і навпаки [2]. Є багато різних перверсій, але щодо більшості з них не можна сказати, що вони в рудиментарній формі присутні в кожній людині¹.

Звісно, ідеї З. Фрейда також не слід сприймати як істину в останній інстанції. Як мені одного разу слушно зауважили на лекції, поняття активність/пасивність і садизм/мазохізм не можна розглядати як співвідносні, тому що у людини може проявлятися активна сторона і в той же час вона може бути мазохістом. Наприклад, людина тримає ситуацію під контролем, але при цьому їй потрібно відчувати біль, або партнер під час сексу не рухається, але активно дає вказівки, що робити. До речі, абревіатура BDSM, яка є скороченням від BDDSSM, враховує це розрізнення понять: BD – bondage і discipline; DS – domination і submission; SM – sadism і masochism.

У З. Фрейда є окрема робота, присвячена генезі мазохізму «Дитину б'ють: до питання походження сексуальних перверсій» [16]. Ця робота, по суті, є клінічними спостереженнями та висновками з них, які автор виводить на основі аналізу особливостей психосексуального становлення шістьох осіб (чотирьох жінок та двох чоловіків). До З. Фрейда зверталися пацієнти з істерією та неврозом нав'язливих станів і він помітив, що дуже часто вони мають схожу фантазію, яка полягає в тому, що «дитину б'ють». З. Фройд задається питанням, звідки ця фантазія походить? Хто є суб'єктом та об'єктом здійснення насильницьких дій? Як ця фантазія змінюється з часом? Пацієнти просто констатували наявність цієї фантазії і нічого більше сказати про неї не могли, просто стверджували, що в цій фантазії б'ють дитину, і дещо ще: що вона має сексуальний відтінок і що вони відчувають щось на зразок сексуального збудження. Більше дізнатися про те, що означає ця фантазія, може дозволити психоаналіз.

Якою є ця фантазія, мазохістською або садистською? При першому наближенні, вона здається більшою мірою садистською, оскільки людина фантазує щодо заподіявання страждань однією людиною іншій. З. Фройд припускає, що ця фантазія – результат того, що «одна з компонентів сексуальної функції обігнала іншу та стала самостійною. Ця перверсія може спостерігатися у дорослому віці, якщо ці враження не будуть витіснені або сублімовані» [16], до чого була певна конституційна схильність. Тобто причина цієї події у душевному житті людини криється десь у глибинах її психічної конституції. Як і будь яке складне психічне явище, садизм має багато причин, і З. Фройд аналітично виокремлює та розглядає лише один із факторів – психологічний². Після цього на цих враженнях якимось чином був зафіксований сексуальний потяг: фантазування щодо ситуації биття дитини почало викликати у людини певні сексуальні переживання.

Далі З. Фройд детально розглядає фази розвитку цієї фантазії, які дозволяє реконструювати психоаналіз. Перша фаза фантазії биття у жінок полягає в тому, що у цій фантазії б'ють іншу дитину, але б'є не той, хто фантазує. Б'є доросла людина, скоріше за все, батько. Отже, це фантазія, яку можна розшифрувати як «*батько б'є дитину*» або «*батько б'є невинну дитину*», адже дітей, яких люблять, зазвичай не б'ють. На другій фазі цієї фантазії також б'є батько, але б'ють вже того, хто фантазує. Ця фантазія тепер може бути розшифрована як «*мене б'є батько*». На третій фазі батько не є тим, хто б'є. Це інша людина, яка замінює батька (шкільний вчитель, наприклад). Сама людина, яка фантазує, у цій фантазії не з'являється. Якщо запитати людину про її місце у цій фантазії, то вона скаже: «*Я, напевно, спостерігаю*». Б'ють, як правило, хлопчиків. На третій фазі ця фантазія, так само як і на першій, є джерелом сексуального збудження.

Дослідження фаз розвитку цієї фантазії дозволяє простежити, як садизм трансформується у мазохізм, тобто простежити генезу мазохізму як інверсії садизму, коли об'єктом насильницьких дій стає сама людина.

З. Фройд описує ситуацію комплексу Електри, коли маленька дівчинка з ніжністю фіксується на батькові і починає відчувати амбівалентні почуття до матері. Однак, окрім матері, у житті дівчинки

¹ У сучасних визначеннях садизму та мазохізму використовується як родове поняття «парафілія» [14, 15]. Наприклад, розлад сексуального садизму визначається як «парафілічний розлад у DSM-5, що характеризується повторюваним та інтенсивним сексуальним збудженням від фантазій, потягів або поведінки, пов'язаної з фізичними чи психологічними стражданнями іншої людини. Щоб відповісти діагностичним критеріям, особа повинна або відтворити ці фантазії чи спонування з іншою особою без згоди, або ці фантазії чи спонування мають спричинити у індивіда клінічно значущий дистрес чи проблеми в соціальній, професійній чи інших сферах життя» [15]. Сьогодні все частіше говориться про необхідність більш чіткого розрізнення садомазохізму за згодою та без згоди як фундаментального принципу категоризації відповідних явищ у психологічному, моральному, правовому сенсі.

² Теорії походження садизму дуже багато. Наприклад, деякі з них пояснюють садизм особливостями пренатального розвитку людини.

присутні інші діти: молодші чи старші сестри та брати, з якими потрібно ділити любов батьків. Дитина починає розуміти, що побої означають відмову в любові та приниження, тому фантазія про биття іншої дитини приносить задоволення не залежно від того, чи дійсно це відбувається, адже це означає: «Батько не любить іншу дитину, *батько любить лише мене*». Відтак, на першому етапі ця фантазія задовольняє ревності дитини, її бажання бути єдиним об'єктом батьківської любові.

Ці перші лібідозні почуття, перший вибір любовного об'єкта рано чи пізно зазнає витіснення, і в цьому сенсі перша любов, дійсно, завжди нещасна. «Настає час, – пише З. Фройд, – коли ці ранні квіти в'януть від морозів: жодна з цих інцестуозних закоханостей не може уникнути долі витіснення. Вони піддаються йому або за тих чи інших зовнішніх приводів, які можна простежити і які викликають якість розчарування, при ненавмисних образах, при небажаному народженні нового брата чи сестри, що сприймається як невірність, або ж без подібних приводів, зсередини, можливо, лише через силу простої відсутності свого завершення, за яким занадто довго нудилися» [16]. Все перелічене саме приводи, а не причини, бо інцестуозні закоханості згасають тому, що мають згаснути, бо «настає їхній час, діти вступають у якусь нову фазу розвитку, на якій вони повинні повторити витіснення інцестуозного вибору об'єкта, що відбулося в людській історії, подібно до того, як спочатку вони мали зробити такий вибір» [16].

Заразом із витісненням інцестуозних потягів, які продовжують жити у несвідомому, з'являється почуття провини. Зміст першої фази розвитку фантазії, який у розгорнутому вигляді полягає в тому, що «*він (батько) любить лише мене, а не іншу дитину, бо цю останню він б'є*», на другій фазі зазнає «жорстокої» інверсії під впливом почуття провини: «*Ні, він тебе не любить, оскільки він тебе б'є*». Фантазія другої фази, що, як правило, не усвідомлюється, виражає вину за любов до батька, це мазохістська фантазія, тобто усвідомлення вини перетворює садизм на мазохізм. У цій фантазії, в якій регресія перетворює «Батько любить мене» в «Батько б'є мене» зустрічається усвідомлення вини та еротика, це покарання за заборонену генітальну любов, але й регресивне її заміщення. У цьому З. Фройд бачить сутність мазохізму.

На третій фазі, коли той, хто фантазує, постає як сторонній спостерігач, а фігура Батька заміщується іншими особами – вчителями чи вихователями, фантазія биття начебто знову повертається у сферу садизму. Здається, що у твердженні «*Батько б'є дитину, він любить лише мене*» акцент зміщується на першу частину після того, як друга була витіснена. Однак, зазначає З. Фройд, садистською є лише форма цієї фантазії, задоволення, яке вона приносить, має мазохістський характер. Анонімні діти, яких б'ють, це заміщення власної особистості того, хто фантазує. На цій фазі діти, яких б'ють, це в основному хлопчики як у фантазіях чоловіків, так і у фантазіях жінок.

З. Фройд припускає, що зародком усіх перверсій є Едіпів комплекс, а такі перверсивні фантазії, як фантазія биття, є чимось на зразок «рубців», які залишилися після того, коли «процес уже завершився». Людині, ймовірно, єдиній серед вищих тварин випала доля «двічі починати своє сексуальне життя – спочатку, як і всім іншим створінням, у ранньому дитинстві, а потім знову, після довгої перерви, у пубертатний період» [16]. Генезу мазохізму аналіз фантазії биття пояснює лише приблизно. Результати начебто свідчать на користь того, що «мазохізм не є вираженням первинного потягу, а виникає в силу обернення садизму проти власної особистості, тобто завдяки регресії від об'єкта до Я» [16]. Перетворення садизму в мазохізм відбувається під впливом почуття провини, що бере участь в акті витіснення. Витіснення призводить до трьох значимих наслідків: воно робить несвідомими результати генітальної організації; примушує її (тобто генітальну організацію) регресувати на більш ранню садистсько-анальну стадію; перетворює садизм цієї стадії у пасивний, нарцисичний мазохізм [16]. Така у загальних рисах концепція генези мазохізму, яку пропонує З. Фройд.

Садизм та мазохізм, їхні види, розглядаються в більшості класичних та сучасних працях з сексуальності людини. Так, польський психіатр Збігнев Лев-Старович, категоризуючи садизм та мазохізм як нетипові сексуальні орієнтації, або девіації, виокремлює три види сексуального садизму: уявний, пасивний та агресивний садизм [17]. Уявний садизм полягає в тому, що людина подумки уявляє собі садистські дії стосовно еротичного об'єкта, не реалізуючи їх на практиці у своєму сексуальному житті, тобто садизм обмежується лише умоглядною формою. Пасивний садизм виявляється в тому, що під час сексу людина свідомо уникає задоволення очікувань та потреб партнера з метою дошкулити йому, побачити його розчарованим, змусити відчувати дискомфорт. Очікування та потреби партнера відомі, але людина свідомо ухиляється від їхньої реалізації. Також це може бути здійснення дій, яких партнер не любить. Агресивний садизм – широкий спектр поведінки: від психічного приниження, тиранізму, нав'язування неприйнятних для іншої особи типів сексуальної активності до дій, деструктивних для тіла партнера (наприклад, побиття з допомогою рук і ніг, нанесення ран тощо). Крайній прояв агресивного садизму – вбивство на сексуальному підґрунті.

Збігнев Лев-Старович розрізняє чоловічий та жіночий садизм. Частіше садизм зустрічається у чоловіків, ніж жінок. У чоловіків частіше спостерігаються такі фізичні форми садистської агресії, як

побиття, нанесення ран тощо, а у жінок психічні форми – підвищення вимог до заздальгідь нездійснених; опис переваг інших сексуальних партнерів, зневажливі зауваження тощо [17].

Е. Фромм у роботі «Анатомія людської деструктивності» [18] пропонує широке розуміння садизму та мазохізму. Як зауважує автор, відомі три види садистських нахилів. Перший вид садистських нахилів полягає у прагненні поставити інших у залежність від себе, щоб отримати над ними абсолютну і необмежену владу, перетворити їх у своє слухняне знаряддя і зробити податливими, як глина в руках гончара. Другий вид садистських нахилів ґрунтується на внутрішньому прагненні не тільки безроздільно керувати іншими, але й експлуатувати їх, використовувати, обкрадати, потрошити, висмоктувати з них все "істивне". Подібне бажання може поширюватися як на матеріальні, так і на нематеріальні об'єкти, наприклад почуття або інтелект даної особи. Третій – це пристрасть завдавати іншим біль або спостерігати за їхніми стражданнями, фізичними чи/та духовними. Йдеться про фізичне насильство, приниження, прагненні побачити інших збентеженими, розгубленими, у принизливому або скрутному становищі.

На думку Е. Фромма, для людини із садистськими нахилами властиво: прагнення до встановлення повного контролю над іншими людьми, що дає людині відчуття всемогутності та спотворює її психіку; пошук знайомства з людьми, яких вона може підкорити собі та уникнення контактів із людьми, що є сильнішими; демонстрація поваги до людей, у яких є влада; відчуття страху перед майбутнім, яке здається їй невідконтрольним.

Окремо треба сказати про мазохізм, оскільки його осмислення не обмежується фрейдівською концепцією. Збігнев Лев-Старович зазначає, що уявлення про мазохізм, як і про садизм, пережили певну еволюцію: від розуміння мазохізму як сексуальної девіації, яка полягає у досягненні статевого задоволення через духовне та фізичне страждання, що здійснює партнер чи сам індивід замість або у процесі сексу, до більш широкого його розуміння як характеристики особистості [17].

Л. Ейдельберг вбачає причини мазохізму у переживаннях раннього дитинства: задоволенні, що виникає під час фізичного покарання батьками; моральних переживаннях дитиною своєї малоцінності. Тобто, по суті, стверджує, що в основі мазохізму лежать асоціативні зв'язки між болем та задоволенням, які виникають у дитинстві. Е. Фромм пов'язує мазохізм із почуттям самотності та відсутності почуття значимості. Людина шукає, до кого прив'язатися, вона прагне позбутися власного індивідуального Я та відчувати себе в безпеці. Інколи почуття самотності настільки сильне, що людина бачить вихід лише в смерті. Г. Мюррей вважає, що у мазохізмі потрібно бачити реалізацію потреби встановлення зв'язків з іншими людьми ціною приниження перед ними, демонстрації покірності. Це форма пошуку контакту з людьми, прихильності до себе навіть ціною страждання. Мазохізм може проявлятися у провокуванні агресії та утисків щодо себе або агресивній поведінці проти власного Я. Така мазохістська позиція щодо себе може втілюватися у моральному мазохізмі, коли людина надто суворо оцінює свої вчинки, вважає себе грішником, який заслуговує тільки на осуд [17].

Збігнев Лев-Старович виокремлює декілька форм, у яких реалізується мазохізм: підкорення іншій людині, що поєднується з самоприниженням, налаштованість на вдоволення віх примх партнера та відмови від власних потреб; мазохістські потреби реалізуються в сексуальних фантазіях; реалізація мазохістських потреб поза шлюбом; провокування іншої людини на невдоволення, агресію; провокування іншої людини до садистських сексуальних дій [17].

Отже, розуміння садомазохізму динамічно розвивалося від визначення цього явища як сексуальної девіації до визнання, що це характеристика особистості. Однак на цьому реконфігурації не зупинилися. Садомазохізм почав розглядатися як соціальний феномен у зв'язку з соціологічною проблематикою. Зокрема, у 1992 році вийшла робота американської соціологині Лінн Ченсер «Садомазохізм у повсякденному житті. Динаміка влади і безсилля» [10], яка містить соціологічну інтерпретацію садомазохізму. На її думку, сексуальний садомазохізм є лише найвідомішим проявом того, що насправді є набагато більш широким соціальним феноменом. Авторка обговорює поширеність садомазохістських культурних образів у США та досліджує садомазохізм у соціальних умовах (школа, робоче місце), а також у зв'язку з расою та гендером.

Гарно ілюструє поворот до широкого трактування садомазохізму книга сучасного дослідника Мартіна Кантора, яка називається «Соціальний садомазохізм: як емоційне домінування та покірність впливають на життя людей» [9]. Як і Лінн Ченсер, автор переконаний, що садомазохізм не зводиться до практики BDSM, у широкому розумінні садомазохізм проявляється у владі, контролі, домінуванні та підпорядкуванні, динаміці, яка є непомітною та всепроникною в нашому житті: від дому – і до роботи. М. Кантор виокремлює аспекти, в яких садомазохізм проявляється в нашому повсякденному житті: садомазохістські матері, діти та батьки; садомазохістські шлюби й розлучення; корпоративний садомазохізм; садомазохістські компанії; садомазохістські працівники; садомазохістський writer's block³.

³ Це стан, пов'язаний переважно з письменництвом, але може стосуватися будь-якої творчої діяльності, коли автор або не в змозі створювати нову роботу, або відчуває спад творчої активності.

Садомазохізм вдома. На мікрорівні соціальних взаємин садомазохізм може проявлятися в найрізноманітніших формах. М. Кантор ілюструє садомазохізм матері на прикладі листа, написаного однією матір'ю до інших людей на дуже важливе свято, коли адресанти перебували, ймовірно, у гарному настрої. Матір використовує святковий лист щоб зіпсувати настрій своїй подрузі, у котрій раз пригадуючи невдячність трьох своїх дітей. Цей лист ілюструє зв'язок між садизмом (стосовно адресантів) та мазохізмом (стосовно матері, яка в безкінечній румінації заподіює собі ще більше болю). Садомазохізм дітей автор розглядає на прикладі усиновлених дітей, які починають звинувачувати своїх батьків-усиновителів і для яких сенсом життя стає знайти свою «справжню матір». Типова реакція батьків – це благання, які супроводжуються завіряннями, що вони любили дитину так само сильно, як це робила б її біологічна мати; ці завіряння часто закінчуються питанням: «Чому ти це зі мною робиш?» Це тільки підживлює садомазохізм. М. Кантор підмічає, що коли батьки просто перестають брати участь у цій садомазохістській грі, стосунки покращуються, ознакою чого може бути телефонний дзвінок дитини та питання: «Все добре? Я хвилююся за вас». Боротися з цим садизмом за допомогою мазохізму непродуктивно, набагато краще тримати дистанцію до тих пір, поки рівень панічного шкодування дитини за минулим не стане нестерпним. Садомазохістською може бути поведінка батька щодо сина. М. Кантор наводить приклад батька, який найняв свого сина працювати на нього, що потім вилилося в суперництво між батьком та сином і негативні наслідки для родинного бізнесу. Батько навмисно доручив сину робити те, що той ненавидів робити. По суті, це був спосіб помститися синові за те, що той молодше та сильніше, ніж він. Брат батька згодився з цим, щоб отримати подальші переваги та помститися брату-супернику (*the rival sibling*⁴). Будучи мазохістом, син згодився на це, поступаючись батькові та завдаючи собі шкоди, щоб не завдати збитків компанії, яка виплачувала йому заробітку плату. Суперництво з едиповим відтінком завершилося закриттям бізнесу та погіршенням стосунків між всіма учасниками.

Садомазохістські шлюби та розлучення. Як зауважує М. Кантор, «повсякденність наповнена тонкими садомазохістськими провокаціями у відносинах. Діагноз садомазохістського розладу особистості слід ставити лише в тому випадку, якщо така поведінка стає звичною. Постійні садомазохістські провокації я вважаю головною причиною розлучення» [9]. Автор розвиває думку про розлучення як садомазохістську взаємодію та результат накопичення сотень «щоденних садомазохістських мінінегативних взаємодій» [9]. Щоб запобігти розлученню, кожен член подружньої діади має пам'ятати про те, як легко стосунки заражаються садомазохістськими жорстокостями. Це можуть бути тривіальні оральні депривації, проблеми з контролем, розігрування едипової боротьби – все це накопичуються поки «соломинка не зламає спину верблюда» [9]. «Мій принцип такий, – пише М. Кантор, – ваш перший шлюб має бути вашим останнім шлюбом, якщо це можливо, тому що здебільшого наступні шлюби не передбачають прогресивного вдосконалення, а наступний об'єкт рідко є кращим за перший, який ви обрали, тому що, хоча перший раз ви ще молоді та недосвідчені, більшість людей, зрештою, не сильно відрізняються одна від одної» [9]. Тому, якщо пара вирішила не розлучуватися, їй варто навчитися обговорювати садомазохістські провокації одразу після їхнього виникнення, щоб не накопичувати образи. Розлучення не трапляються просто так, це наслідок браку уваги до стосунків, коли пара дозволяє собі дрібні садомазохістські провокації, які акумулюються та справляють сукупний руйнівний вплив на стосунки в цілому. Причини розлучення, які найчастіше називаються, є раціоналізаціями, правда ж полягає в тому, що накопичується надлишок садомазохістських провокацій. Варто виключити садомазохізм із ігрового поля, що справить позитивний вплив на стосунки, особливо якщо хтось із членів діади є мазохістом або садистом [9].

Корпоративний садомазохізм. Може проявлятися в тому, що людина запізно приходиться на роботу чи зарано йде з роботи; вживає алкоголь у робочий час; грає в комп'ютерні ігри замість того, щоб працювати; переглядає сайти з порнографією; свариться чи/та конкурує з колегами в тих випадках, коли можна було б спільно працювати та разом ефективно виконувати поставлені завдання. Емоційні проблеми часто мають ті працівники, які вважають, що не заслуговують на кар'єрне зростання, відчувають страх перед успіхом і бояться показати свої кращі сторони. Керівники також можуть мати емоційні проблеми, через що страждають всі працівники [9].

Садомазохізм компанії. Компанії за своєю корпоративною культурою також можуть бути садомазохістськими. Компанія, яка планує скорочення штату та оголошує про це заздалегідь, але у перспективі нечітко визначеного майбутнього, змушуючи працівників хвилюватися, реалізує у своїй діяльності садистські принципи. Садомазохізм може бути властивий як працівникам, так і керівникам компанії. Одним із проявів садизму може бути ейджизм керівника, зокрема навмисне створення ним бездоказових упереджень щодо підлеглих віком за шістьдесят років. Це деморалізує працівників, змушує їх відчувати, що вік – це недолік, який треба приховати. Як правило, спроби працівників догодити своєму

⁴ Девід Леві ввів термін «суперництво братів і сестер» (*the rival sibling*) у 1941 році, стверджуючи, що для старших братів і сестер «агресивна реакція на новонароджену дитину настільки типова, що можна з упевненістю сказати, що це звичайна риса сімейного життя» [19].

керівнику не призводять до результату, бо ейджизм керівника-сади́ста в цьому випадку не пов'язаний із реальною оцінкою продуктивності працівників, а є проєкцією його страху перед старістю на інших. Є боси-сади́сти, які не намагаються активно завдавати болю, задовольняючись спостереженням за стражданнями працівників: вони радіють, коли працівник не може реалізувати свій талант, втрачає красу та здоров'я. Такій людині подобається спостерігати за стражданнями інших, із злорадством розповідати, як вона на концерті в опері почула фальшиві ноти, що друга платівка однієї популярної актриси не була так тепло прийнята, як перша, а багатообіцяючий кандидат допустив обмовку за Фройдом, після чого завершивши свою політичну кампанію, – всі ці невдачі інших приносять їй справжнє задоволення. Є інші боси-сади́сти, які, навпаки, активно беруть справу у свої руки, завдаючи психологічних страждань людям, над якими мають владу.

Садомазохістські працівники. Це самодеструктивні особистості, які шукають способи заподіяти собі шкоду на роботі або взагалі не виконувати роботу. Інколи вибір роботи вже є самодеструктивним кроком: людина обирає роботу, яка приносить їй страждання або, навпаки, людина обирає гарну роботу, але виконує її нездоровим, саморуйнівним способом. Деякі працівники вдаються до деструктивних дій щодо свого тіла, які можуть бути більш або менш очевидними.

Садомазохістський writer's block. М. Кантор наводить приклад невдахи письменника, який відчував, що робив найкраще за тих обставин, які панували в літературному світі, в якому він жив, звинувачуючи у своїй неуспішності свої проблеми з видавцями та критиками, які буцім-то роблять здійснення його мрії неможливим. Чого він не зміг усвідомити, так це те, що його професійну невдачу створив він сам, через своє активне «нічне» життя.

Висновки

Підводячи підсумки, зазначимо, що виходячи із здійсненого нами аналізу можна стверджувати, що розуміння садизму та мазохізму сильно змінилося від часів, коли це явище вперше описав Р. фон Крафт-Ебінг. Якщо для Р. фон Крафт-Ебінга садизм та мазохізм – це лише статеві девіації, то З. Фройд бачить у цих явищах прояв головних рис психічного життя – пасивності та активності, він вважає, що це більше-ніж-перверсії, які неможливо розглядати окремо одна від одної. У Е. Фромма ці поняття набувають широкого соціально-філософського звучання, оскільки вже стосуються не стільки сексуальної сфери, скільки ставлення людини до дійсності та самої себе. Сьогодні ми спростерігаємо соціологізацію поняття садомазохізму. По суті, у терміні «садомазохізм» втілене визнання двоєдності садизму та мазохізму, що робить його філософським та соціологічним концептом, народженим у глибинах психіатрії, який застосовується у зв'язку з аналізом таких звичних для соціології тем, як дискримінація на робочому місці за ознакою статі, гендеру, раси тощо, у дослідженні життя «великого міста» та аналітиці повсякдення. Сучасна соціологія значно більш уважна до афективного та ірраціонального, і це добре, бо дозволяє їй відірватися від занадто раціоналістичного тлумачення повсякдення, яке ми знаходимо у феноменології. Свої подальші дослідження та публікації ми плануємо присвятити висвітленню та розвитку широкого тлумачення садомазохізму, яке обґрунтовується в роботах Л. Ченсер, М. Кантора та деяких інших авторів.

Список літератури:

1. Schütz A. Der Sinnhafte Aufbau Der Sozialen Welt. Eine Einleitung in Die Verstehende Soziologie. 1932. 285 p.
2. Фройд З. Три нариси з теорії сексуальності. Психологія і суспільство. 2008. № 4. С. 45-91.
3. Freud S. The psychopathology of everyday life. Penguin Classics. 2002. 320 p.
4. Weinberg T. S. Sadoomasochism in the United States: A review of recent sociological literature. *Journal of Sex Research*. 1987. 23(1). Pp. 50-69. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224498709551341>
5. Moore A. M. Sexual Myths of Modernity: Sadism, Masochism, and Historical Teleology. Lexington Books. 2015. 279 p.
6. Casey R. K. Apocalypse Man: The Death Drive and the Rhetoric of White Masculine Victimhood. Ohio State University Press. 2020. 201 p.
7. Williams T. The Soft City: Sex for Business and Pleasure in New York City. New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2022. 312 p. DOI: <https://doi-org.proxyiub.uits.iu.edu/10.7312/will17794>
8. Kantor M. Passive-Aggression: Understanding the Sufferer, Helping the Victim, 2nd Edition. ABC-CLIO, LLC. 2017. 297 p.
9. Kantor M. Social Sadoomasochism: How Emotional Dominance and Submission Affect People's Lives. ABC-CLIO, LLC. 2019. 288 p.
10. Chancer L. Sadoomasochism in Everyday Life. The Dynamics of Power and Powerlessness. Rutgers University Press; None edición. 1992. 252 p
11. Musser A. J. Sensational Flesh: Race, Power, and Masochism. NYU Press. 2014. 272 p.
12. Newmahr S. Playing on the Edge: Sadoomasochism, Risk, and Intimacy. Indiana University Press, 2011. 244 p.
13. Krafft-Ebing R. Psychopathia Sexualis. Butterworth-Heinemann. 1939. 642 p.
14. Kon I. Einführung in die Sexologie. Verlag: Köln, Pahl-Rugenstein. 1985. 376 p.
15. Colman A. Sexual sadism disorder. A Dictionary of Psychology. 2015. Oxford University Press. URL: <https://www-oxfordreference-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-9582> (Last accessed: 16.05.2022)
16. Freud Z. A Child is being Beaten. A Contribution to the Study of the Origin of Sexual Perversions. *International Journal of Psychoanalysis*. 1920. 1. Pp. 371-395.
17. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. 2006. 283 p.
18. Lew-Starowicz Z. Seks nietypowy. WydawnictwoInstytut Wydawniczy Związków Zawodowych. 1988. 216 s.
19. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness: New York, Holt, Rinehart and Winston. 1973. 521 p.

19. Stepp G. "Interview: Brothers and Sisters, Unite!". *Vision (Interview)*. *Family and Relationships*. URL: <https://www.vision.org/interview-laurie-kramer-healthy-sibling-relationships-1004> (Last accessed: 16.05.2022).

Отримано 03.03.2022

Прийнято до друку 09.06.2023

SADOMASOCHISM IN EVERYDAY LIFE

Zubariev Oleksandr – PhD in sociology, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

The article examines the phenomenon of sadomasochism in the context of everyday life. It is noted that the constructivist understanding of everyday life is based on the interpretation of social action proposed by M. Weber. Obviously, in Weber's typology, the highest type is the goal rational social action, which assumes a model of a rational person who is guided by rational motives and chooses the most optimal project of action to achieve the set goal. Whereas affective social action is on the margins of sociology's interest. Meanwhile, as Z. Freud demonstrates, the everyday is not some kind of sterile-rational reality, in the everyday the unconscious manifests itself in tricks, erroneous actions, descriptions, etc., which may well be based on unconscious sadomasochistic desires. The author turns to the history of the study of sadomasochism, considering the concepts of such authors as R. von Krafft-Ebing, Z. Freud, E. Fromm, Z. Lew-Starowicz, L. Eidelberg, H. Murray. The article examines the concepts of sadomasochism such modern author as Martin Kantor, who proceeds from the fact that sadomasochism cannot be reduced only to sexual sadomasochism or the practice of BDSM, in fact it is a much broader social phenomenon. According to M. Kantor, in a broad sense, sadomasochism manifests itself in power, control, dominance and submission, a dynamic that is pervasive in our lives, from home to work. We see such examples of sadomasochism as sadomasochistic mothers, children, and fathers in the family circle; sadomasochistic marriages and divorces; corporate sadomasochism; sadomasochistic companies; sadomasochistic workers; sadomasochistic writer's block in the everyday life. In this perspective, the everyday appears before us as a reality where people act not to achieve rational goals, but because of the desire to dominate and submission.

Keywords: *sadomasochism, everyday life, domination, submission, social action.*

References:

1. Schütz, A. (1932) *Der Sinnhafte Aufbau Der Sozialen Welt. Eine Einleitung in Die Verstehende Soziologie*. Springer.
2. Freud, Z. (2008) 'Three essays on the theory of sexuality'. *Psychology and society*. 4. 45-91. [in Ukraine]
3. Freud, S. (2002) *The psychopathology of everyday life*. Penguin Classics.
4. Weinberg, T. S. (1987) 'Sadomasochism in the United States: A review of recent sociological literature'. *Journal of Sex Research*. 23(1). 50-69. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224498709551341>
5. Moore, A. M. (2015) *Sexual Myths of Modernity: Sadism, Masochism, and Historical Teleology*. Lexington Books.
6. Casey, R. K. (2020) *Apocalypse Man: The Death Drive and the Rhetoric of White Masculine Victimhood*. Ohio State University Press.
7. Williams, T. (2022) *The Soft City: Sex for Business and Pleasure in New York City*. New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press. DOI: <https://doi-org.proxyiub.uits.iu.edu/10.7312/will17794>
8. Kantor, M. (2017) *Passive-Aggression: Understanding the Sufferer, Helping the Victim*, 2nd Edition. ABC-CLIO, LLC.
9. Kantor, M. (2019) *Social Sadomasochism: How Emotional Dominance and Submission Affect People's Lives*. ABC-CLIO, LLC.
10. Chancer, L. (1992) *Sadomasochism in Everyday Life. The Dynamics of Power and Powerlessness*. Rutgers University Press; None edición.
11. Musser, A. J. (2014) *Sensational Flesh: Race, Power, and Masochism*. NYU Press.
12. Newmahr, S. (2011) *Playing on the Edge: Sadomasochism, Risk, and Intimacy*. Indiana University Press.
13. Krafft-Ebing, R. (1932) *Psychopathia Sexualis*. Butterworth-Heinemann.
14. Kon, I. (1985). *Einführung in die Sexologie*. Verlag: Köln, Pahl-Rugenstein.
15. Colman, A. (2015) 'Sexual sadism disorder'. *A Dictionary of Psychology*. Oxford University Press. Available at: <https://www-oxfordreference-com.proxyiub.uits.iu.edu/view/10.1093/acref/9780199657681.001.0001/acref-9780199657681-e-9582> (Last accessed: 16.05.2022)
16. Freud, Z. (1920) A Child is being Beaten. A Contribution to the Study of the Origin of Sexual Perversions. *International Journal of Psychoanalysis*. 1. Pp. 371–395.
17. Lew-Starowicz, Z. (1988) *Seks nietypowy*. WydawnictwoInstytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
18. Fromm, E. (1973) *The Anatomy of Human Destructiveness*: New York, Holt, Rinehart and Winston.
19. Stepp, G. (2011) "Interview: Brothers and Sisters, Unite!". *Vision (Interview)*. *Family and Relationships*. Available at: <https://www.vision.org/interview-laurie-kramer-healthy-sibling-relationships-1004> (Last accessed: 16.05.2022).

Received 03.03.2022

Accepted 09.06.2023

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316+334

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-48-04

ON THE EVOLUTION OF REPUBLICAN DEMOCRACY

Kuklin Volodymyr – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Head of the Department of Artificial Intelligence and Software of V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: v.m.kuklin@karazin.ua, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0310-1582>

Sirenka Anna – Leading engineer and environmental expert freelancer, Kharkiv, e-mail: savkontakt@ukr.net

The paper is devoted to the process of penetration of democratic ideas and principles of state building in Europe, that is considered using examples from the past. Various forms of democracy are presented in the composition of the aristocratic, bourgeois estates, as well as all citizens, and the stability of such democracies is considered. The reasons for the emergence of democracies, as well as the mechanisms of their destruction are discussed. Also, the paper discusses the principles of the state structure of modern developed democracies and countries of the developing world - imperfect democracies, where republican institutions to a greater extent imitate their democratic counterparts. Based on statistical data, assumptions about the nature of changes in the social structure of such states in the direction of their greater democratization are presented. To analyze the trends in the social development of countries, a fifteen-year period of crisis-free development of the world economy at the beginning of the 21st century was chosen. It is noted that in a number of imperfect democracies two economies are being formed, a modern one, where the owners of assets are oligarchs, and an archaic one, where the bulk of the poor are employed. In the final part of the work the nature of the destruction of oligarchic rule is considered. In particular, these are the processes of expansion of the modern innovative economy into marginal geographical areas and industries of countries. The growth in the capitalization of assets, the increase in the number and wealth of their owners and top managers leads to increased competition and to the suppression of the influence of individual oligarchic clans. New groups of the low-income population are being drawn into production. The number and wealth of the middle class is growing. Increases his ability to participate in political life. We can talk about the tendencies of strengthening democracy and development of republican institutions in many countries of the world. Particular attention is paid to the conditions for the transition of oligarchic imperfect democracies to authoritarian regimes.

Keywords: perfect and imperfect democratic republics, evolution of imperfect democracies.

Для цитування: Kuklin V., Sirenka A. On the Evolution of Republican Democracy. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*. 2022. 48. С. 29-49 <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-48-04>

Remember that the price paid for freedom falls when demand rises.
Stanislaw Jerzy Lec

Setting the problem in its general form and its connection with important scientific or practical tasks

The principles of the democratic structure of society were formed in history by trial and error. Various forms of democracy arose in the composition of the aristocratic, bourgeois estates, as well as all citizens. Of particular interest are the causes of the emergence of democracies, as well as the mechanisms of their destruction. Therefore, it is useful to consider the conditions of existence and discuss the nature of the sustainability of modern democracies in developed countries.

Previously, it was not in vain that there was an idea that democracy is the recognition and implementation in societies of a set of rules – laws. It was assumed that no individuals, clans and communities would interfere with this¹. But in addition to such an agreement, there should also be sanctions for violations of the rules and a

¹ Now B. Franklin's formulation that "democracy is an agreement on the rules of conduct between well-armed gentlemen" sounds allegorical, but in his time it had a direct reading.

mechanism for applying these sanctions. Democracies arose among people who were able to stand up for themselves. In the modern world, this ability is determined by the independence of a person, which means a person who is sufficiently wealthy². Members of the democratic community did not want people like them to decide for them, so all regulations and rules were given to the Law. But democratization is not only the formation of a social contract, it is also democratic institutions that provide all rights and obligations.

In the economy, European civilization, for the safety of people employed in business life, used the institution of a legal entity introduced by the Papal Throne. These legal entities assumed responsibility, which had previously been a heavy burden on the shoulders of people (however, in the criminal environment and in the shadow economy, this transfer of responsibility was not recognized). In addition, bankruptcy requirements were relaxed. The criminal liability of debtors has been replaced by a milder form of civil liability. Nations needed universal suffrage. The authorities, executive, legislative and judicial became independent, in the sense that they could only appeal to the Law. Freedom of speech was introduced and state censorship was actually abolished. An independent court finally got the opportunity to implement the moral law formulated by Count Vittorio Alfieri: "Fate takes care that there is no happiness obtained at the cost of crime."

The nature of society's choice of an ever greater democratization of the way of social life is as follows. It is useful to pay attention to the trends in the widespread, albeit uneven, growth in the capitalization of assets, to the steady increase in the number of rich people – owners and managers of enterprises, as well as their individual wealth. Business activity leads to the growth of the middle class and its security. This process of economic development, through the expansion of the service sector and the mechanisms of social support by the elected authorities of the capricious electorate, improves the well-being of the poor part of the population. The scale of production is growing, which leads to cheaper consumer goods. All these factors reduce the proportion of the poor population, and this is accompanied by an increase in its provision [1,2].

Internal factors for the stability of democracies in developed countries are the reluctance of numerous representatives of big business to give power to their own kind. It was this reluctance that prevented the emergence of oligarchic clans. The powerful business environment required the independence of the judiciary, which guaranteed the primacy of the law. Freedom of speech provided immunity from unlawful acts. The external factors that provided stability were the environment that supported the democratic way of the neighboring countries.

The attractiveness of a democratic way of life and the success of a few developed countries forced many ruling elites to form republican government in the vast majority of countries in the world in the form of so-called imperfect democracies. The institutions of government in imperfect democracies turned out to be largely imitations of republican institutions of this type. In such states with a poor population, a small number of oligarchic clans – representatives of big capital, did not meet resistance when they usurped power. The basis for the formation of oligarchic states – imperfect democracies was the poverty of the population. And the basis of their stability is the control over state institutions by representatives of big business, who have penetrated into all branches of government. In a number of imperfect democracies, two economies have formed, an efficient one, where the oligarchs are the owners of assets, and an archaic one, where the bulk of the poor population is employed.

Nevertheless, there is a tendency to expand the scale of the effective part of the economy of imperfect democracies – the growth of capitalization of assets. This process leads to increase the number and the wealth of the owners and management of productive assets. However, the proportion of the employed population is also growing, whose well-being is also increasing. The expansion of modern industries into marginal geographic areas and underdeveloped industries, attracting new workers, explains the expansion of the economy and the growth of capitalization of assets in imperfect democracies. This expansion correlates to some extent with the growth in the size and wealth of the middle class and the decline in the proportion of the poor.

Formulating the purpose of article. The purpose of the study is to analyze the impact of the growth in the capitalization of assets, the increase in the number and wealth of their owners and top managers on increased competition and on the weakening and suppression of the influence of oligarchic groups. It should be shown that economic growth and the processes of involvement in the world economy lead to the expansion of capital into new, previously undeveloped geographical areas and into the previously backward industries of the countries of the developing world. This expansion of capital gives rise to an increase in the number and wealth of the middle class, an increase in the degree of its participation in political life. The suppression of the influence of oligarchic clans, the growth of the middle class, the increasing participation of the population in the economic development of the regions can accelerate the democratization of society and ensure the development of republican institutions in imperfect democracies. A fifteen-year period of crisis-free development of the world economy at the beginning of the 21st century was chosen for analysis.

Methodology of the study. 1. First, factors that influence the formation of effective republican institutions and can ensure the independence of the judiciary and the election of government bodies are considered. It is shown that such

² F. Fukuyama noted that in Europe of the last century, effective economies were first created, and only later did the countries of the continent become democracies.

factors are the number of large owners, asset managers and their wealth, which determines the economic development and nature of competition, as well as the conditions for the emergence and existence of oligarchic clans. Also, a large role in the development and functioning of democratic institutions belongs to the middle class, its size and wealth.

2. Based on the materials of the Credit Suisse GWD Institute and the calculations made in [3], data on the distribution of the wealth of adults are presented. In particular, the dynamics of changes in the number of rich people in developed and developing countries is analyzed. Among the millionaires, a significant part are the owners and top managers of industrial and financial assets. The increase in the number and wealth of these social groups, not only in developed but also in developing countries, correlates with an increase in the capitalization of their assets. At the same time, competition is increasing, as evidenced by the decrease in the number of millionaires in the distribution of rich people with the growth of their wealth. Competition in the expanding segment of multimillionaires stifles the formation of oligarchic clans. In addition, economic growth increases the security of poor citizens.

3. In particular, changes in the size of the middle class in developed and developing countries – imperfect democracies are discussed. It is known that there is a correlation between the size and wealth of the middle class and the level of democratization of society. Based on the growth of the middle class and its security, conclusions are drawn about creating conditions for increasing its social activity and political role in government.

4. In imperfect democracies, in conditions of economic growth, there is a certain increase in the number and wealth of the middle class (compared to the rate of enrichment of the oligarchs). Nevertheless, one can expect greater involvement of the population and the inclusion of new territories in innovative economic activity. This process will lead to increased welfare and greater democratization of society.

Analysis of Recent Researches and Publications in Which the Solution to This Problem Was Initiated and which Author Relies

*The Nature of the Rise and Decline of Democracy*³

The nature of the emergence of democratic states in the ancient world was due to various reasons. Let us dwell on two well-known examples: These are city–states in ancient Greece and the Roman Republic.

Polis in ancient Greece. The democratic structure of the Hellenic communities was associated at first with their more than modest existence, which did not allow even wealthy members of society to pay for retinue and fighting squads⁴ and, perhaps, unwillingness to adopt the way of their Achaean enemies.

The system of democratic structure of settlements–policies in ancient Greece was formed during the penetration of Hellenic tribes with an archaic tribal system. The displacement and suppression of indigenous peoples, in particular the Achaeans, who formed authoritarian social structures–kingdoms, determined the negative attitude of the conquerors towards their social structure [4,5]. This conservatism in social construction existed for a very long time, as long as the system of policies retained its independence and external pressure did not violate this way of life. This was facilitated by the scarcity of natural resources, low population density. The aggressive intentions of potential invaders were held back by the inaccessibility of places where poor communities were located. In addition, the policies retained their democratic identity, due to their mutual support. Later, Sparta, one of the largest policies, tried to suppress the formation of kingdoms in its zone of influence. It is interesting that the emerging property inequality provoked the wealthy layers to form tyrannical kingdoms, creating paramilitary formations for this. This caused protests and strong opposition from the population and neighbors. Therefore, after the suppression of these attempts, their creators lost all their property and even their lives, which for a long time discouraged those who wanted to usurp power. Therefore, the creation of military detachments not controlled by the community was not welcomed. Even the surviving kingdoms on the territory of Ancient Greece, for example, Athens, after popular unrest, also adopted many features of a democratic system as a result of Solon's reforms. Then, with the expansion of the Hellenes, this form of social organization of settlements was transferred to the vast Mediterranean coast. Policies created there on the shores of the sea in remote areas, quite peacefully coexisted with small kingdoms of local residents. And with the expansion of the Macedonians, similar policies and settlements of the Hellenes appeared in the kingdoms of Asia Minor, in northern Africa and in other regions. The destruction of the democratic structure of the cities of ancient Greece occurred only because of the external expansion of the conquerors⁵.

Republican Rome. In Rome, the lower classes, the plebeians, constituted the main military force in the liberation struggle from the power of Etruria, forced the aristocracy – the patricians to recognize them as equal citizens in rights. For half a century, the formed institutions of joint government of the plebs resisted attempts to remove their representatives from power. This resistance was first realized in the form of a tough and even cruel

³ An attempt to single out the main features and characteristics of social processes is always adjacent to some, perhaps unjustified, simplification of their description.

⁴ Without numerous supporters and in the absence of power capabilities, it would be difficult to usurp power and ensure control over the community (see a brief historical overview [4]).

⁵ Although the Romans tried to master the achievements of the Hellenes, the language of the Roman elite was Greek for a long time, the prestigious Hellenic schools and lyceums, for example, in Athens, were preserved, even the children of the Roman nobility studied there. At the same time, the Hellenes were enslaved, as were the inhabitants of other enslaved peoples.

confrontation, and then through the use of legislation⁶. The reasons for such intransigence towards attempts to remove the plebs and their representatives from power should first be sought in the presence of crowds of armed people. The psychology of the winners, formed in the struggle for independence, also meant a lot.

Of greatest interest was the democratic republican structure of ancient Rome. This democracy was supported by social institutions and legalized. It was the struggle for independence that led to the strengthening of the influence of the numerous lower class – the plebs, which did not allow the patrician elite to usurp power. Republican order in the vast city-state of Rome arose as a compromise between the patricians and the plebs. A feature of this democracy was the desire to form a system of guarantees for the preservation of this social order. This prompted the organization of democratic institutions that had existed for more than half a century, and the creation of the legal foundations of a hostel. Moreover, the first attempts at such legislation were presented by documents of the so-called. Twelve tables – formed on the basis of the experience of Solon's reforms in Athens [6]. It is important to note that in addition to intentions and documents, there was the legitimacy of forceful influence (which consecrated by the oath of a representative assembly of the plebeians) for the violating the immunity of the tribunes—representatives of the plebeians. All of this was a guarantee of the participation of the plebs in the government of the state. The destruction of the republic occurred only with the strengthening of the oligarchy, which suppressed independent small-scale production, driving it into debt bondage [7]. After that, the role of the lower classes in political life was reduced to nothing, although the republican institutions existed in a decorative form⁷ for a long time during the formation and dominance of the empire.

European republic in later centuries. The emergence of democratic, republican government of states in the Middle Ages was quite rare, so you should be aware of the reasons for this phenomenon. During this period, mass production of products began to emerge, which were in steady demand in vast markets. At the same time, many people and organizations were rapidly enriched. There were powerful motives for their association, directed against any attempts to rob them, using force and power. The detailed intentions of the aristocratic elite have always been opposed by successful communities of merchants and entrepreneurs.

The formation of self-governing communities in coastal settlements is known (Swiss cantons, German Hamburg, Lubeck, Slavic Novgorod and even the Zaporizhzhya Sich region). These communities forced the royal and tsarist authorities of the countries to grant these cities significant economic and political freedoms. Even individual city-states (Florence and Genoa) with significant economic power were formed. They also wielded military power by recruiting unoccupied knights into their mercenary armies.

Republic in Florence. In the fourteenth century the republic in Florence showed itself in a similar way [8]. Moneylenders and owners of silk manufactories who got rich and gained clients in the northern part of Europe overthrew the power of the aristocrats. They formed a bourgeois republic, where the numerous bureaucracy was dominated only by representatives of trade and handicraft corporations. Aristocrats and craftsmen who did not have corporate connections were not allowed to manage⁸. Even the imminent appearance of the oligarchy did not at first weaken the growing economic power of the republic. Although the oligarchs seized power in the institution of executive power – the Signoria and the People's Assembly. However, here, as in Rome, the destruction of the republic was due to the strengthening of the oligarchy. The reason was fiscal relief, which allowed the elite to become owners of land. It was land ownership that formed the new aristocracy, suppressed small-scale producers and turned them into tenants. Popular uprisings weakened the republic. Then the enemies of democracy, with the help of external forces, completely destroyed the republican institutions.

Another mechanism for the formation of republics was the emergence of federations. The democratic system in this case was forced, because each province was not able to subjugate the others.

Republic of the United Provinces. This highly successful economic confederation of the southern provinces of the Netherlands arose after gaining independence from Spain at the end of the 16th century and lasted for almost a century. The supreme body is the States General, an assembly of representatives of the provinces. The functions of executive power were whimsically divided between the monarchical court and the republican body of the big bourgeoisie – the Passinary. It was the confederal structure that led to the formation of a republican way of life and some democratization. At the end of the 17th century, the state turned into the Batavian Republic with a more coherent democratic structure, which was influenced by France. But the republic was turned into an authoritarian state by Napoleon Bonaparte decade later [9].

Forms of emerging democracies could be different, for example, a democratic way could be implemented only for the citizens of the country. Citizenship was difficult to obtain, as it used to be in ancient Rome. Such a

⁶ It was this tough and even brutal confrontation that forced the patrician elite to recognize the legitimate claims of the plebeians to power and ensure the application of sanctions for violating this legitimacy.

⁷ Fulfilling the role of social elevators.

⁸ The role of the bureaucracy in the stability of social formations should be emphasized. Back in ancient Rome, Emperor Claudius first created an effective bureaucracy almost entirely from freedmen, refusing the services of a capricious and poorly managed aristocracy. This practice of recruiting officials from the lower classes became the norm in Rome, and then later. The same bureaucracy could be seen in the Venetian Republic.

democratic order could be wrested from royal or tsarist power for one or more estates. Let us give a rather interesting example of more than two hundred years of existence of democracy as part of the elites – gentry democracy in the Rzeczpospolita.

The Rzeczpospolita. The heir to the union of the Kingdom of Poland [10] and the Grand Duchy of Lithuania under the Lublin Agreement of 1569 was the state of the same name, later called the Rzeczpospolita (translated from Latin Res Publica)⁹. The parliament of this constitutional monarchy consisted of the Sejm – the lower house, elected from the gentry-nobles and the Senate – non-elected members of the Royal Council. The gentry, whose number was very significant (up to 15% of the population), elected the king in the parliament and had the right to forcibly remove him (rokosh)¹⁰. The gentry-nobility had the right of liberium veto (free veto), which required consensus in decision-making. However, it should be noted that the cities had independence under Magdeburg rights, the townspeople took part in political life. The dismemberment of this state by Prussia, Russia and Austria in 1795 demonstrated the weakness of royal and parliamentary power. Perhaps the consensus rule has destabilized all decision – making procedures¹¹.

The desire to weaken the royal power that arose among the aristocracy and the big bourgeoisie, which was gaining strength, forced them to look for forms of government that suited the elite. This form of government could be a constitutional monarchy. Leaving the monarch representation, the opportunity to be the guarantor of the foundations and the arbiter, the big bourgeois and progressive aristocrats received power and economic freedom. There was the interesting historical example of the short existence of the English Republic of the XVII century. This state consistently turned first into a protectorate of O. Cromwell and then into a constitutional monarchy [10].

English Republic. This short twenty-year period in the history of Britain was largely associated with the name of O. Cromwell. The reasons for the revolutionary events were largely in the interests of the strengthened bourgeoisie. Inflation, which arose as a result of the massive influx of precious metals from the ocean, ruined part of the peasants and landowners. The monasteries were closed, which led to the sale of their lands and real estate, which went to the bourgeoisie and the petty nobility. The new landowners set prohibitive rental levels. Manufactories, due to the growth in demand for their products in Europe and due to the intransigence of the "guild workers", moved to the villages, ousting the peasants from their lands. Contradictions grew between the English Puritans and their religious opponents. All this happened against the backdrop of separate aspirations of the elites in different parts of the empire. The civil war, the active phase of which was from 1642 to 1646, was associated with the struggle of the parliament, which realized its strength, with the royal power. The bourgeoisie, represented in parliament, struggled with the big landowners–feudal lords in the person of the king, with the secular and spiritual aristocracy. In this confrontation O. Cromwell from 1643 created a parliamentary army of a new type, mainly from Puritans, eliminating indecisive parliamentarians. The army, which consisted of more than two dozen regiments of about a thousand men each, forced the royalists to capitulate in 1646. The republican way was organized during this period. Four years after the suppression of the separatists and the dispersal of the House of Lords, the way of life changed to an authoritarian one in the form of O. Cromwell's protectorate. But not all the gains of the republic were canceled, the influence of the republican order still continued to be felt. Moreover, the people liked the non-aristocratic origin of the leader and his obvious incorruptibility. The reign of O. Cromwell was remembered for the return to the country of the previously expelled Jews and the suppression of pirates in the Mediterranean. Strengthened trade positions of Britain, due to the destruction of the advantages of Holland (after the defeat of her navy). The death of O. Cromwell a year later led to the restoration of the monarchy. This restoration of the monarchy was associated with fatigue from his overly harsh rule and the insufficient authority of his heir [11].

USA. The most interesting example of the formation of a democratic way of life was the United States of America. The reason for the creation of the republican government was to some extent a federal structure, without the clear leadership of any state. But the emerging way of life had its own specific features. Like the formation of democracy in the city-states of ancient Greece, in the United States power was built from communities united mainly on religious grounds from below. Communities formed administrative structures, gradually complicating the bureaucracy and giving it more and more powers. All this happened under the control of society, the British elite was dispersed. The presence of various religious communities and communities with an unexpressed religious content did not prevent such state building. First of all, due to the freedom of religious worship that was not immediately formed.

Britain, having spent money as a result of the Seven Years' War, sharply increased the exploitation of the colonies of North America. This increase in exploitation provoked an uprising in the middle of the 18th century, supported by France and later by Spain and Holland. As a result of the uprising, 13 English colonies gained independence and began building a confederate republic. Although in the process of reforming the way of life, a

⁹ Rzeczpospolita II is the period from 1918 to 1938, Rzeczpospolita III from 1984, after the period of existence of the socialist Polish People's Republic.

¹⁰ The wording of this right was similar to that used in the US Declaration of Independence.

¹¹ Which, by the way, manifests itself in the politics of the modern European Community.

democratic ideology was not formulated. However, virtually all reforms met democratic principles, especially the provision of economic freedom. Formed the independence of all systems of government in each state of the confederation. The right of the people to the violent change of objectionable power was declared. The priority of the law was recognized. The place of the Anglican Church was taken by numerous Protestant sects. This later led to the need to legalize freedom of religion. Rather wealthy people who paid taxes, that is, supported the state, could choose legislators. The reforms were prompted by the demands of economic freedom. People wanted to live their lives without oppression and violence. This approach to reform impressed the European allies involved in the struggle for independence. The French at the same time brought home the virus of the revolution. It is important to note that state building in the United States began from below, as in ancient Greece, where it was the communities that formed the power structures, without weakening the constant public control over them [12].

The transfer of democratic sentiments to monarchical Europe was only a matter of time. The US example inspired the big bourgeoisie in many countries to remove the monarchs from power. Most of all, the bourgeoisie was impressed by the economic freedom won by the Americans, which they had previously sought in vain. Soon, the Great French Revolution was the first precedent that aroused powerful resistance from all of monarchist Europe.

French Republic. Initially inspired by the successes of the American struggle for independence, the revolution took the form of a transition to a constitutional monarchy. In the former representative body created by the monarchy, the States General (consisting of three estates – the aristocracy, the clergy and others – the third estate, dominated by the strengthened big bourgeoisie). The Third Estate formed the National Assembly. The legitimacy of this National Assembly was not immediately recognized by King Louis XVI, who was forced to support the revolution. The States General, in opposition, formed the Constituent Assembly – the National Constitutional Assembly. But the initiative began to pass to the National Assembly, which organized the executive branch – the Standing Committee (later replaced by the Paris Commune) and the National Guard. Fearing an outside invasion, they armed the people by sacking the Arsenal. They also feared internal enemies and captured the Bastille, which later became a symbol of the revolution. The country carried out reforms, involuntarily formulated by the Constituent Assembly, which were supposed to facilitate the transition to a constitutional monarchy. During this period, the revolution began to acquire features of the bourgeois revolution, supported by part of the aristocracy and intellectuals. A new constitution was introduced and a Legislative Assembly was created, limiting royal power. However, the bourgeoisie tried to get rid of the supporters of the constitutional monarchy in the Paris Commune. At the same time, the powers of the hastily created Legislative Assembly for the legal recognition of the reforms were left. The Legislative Assembly formed the Convention, transferring to it legislative functions and the preparation of a new constitution. At the same time, the activity of the revolutionary processes was supported by the constant victories of the revolutionary army on the external front.

After the flight of the king, the facts of his betrayal of the revolution were discovered. The king was beheaded, which caused the demoralization of society. This was used by the left – the Jacobins, who seized power and unleashed mass terror to suppress the political opponents of the revolution. Supporters of the constitutional monarchy were executed – the aristocracy, the clergy and representatives of the big bourgeoisie. The repressions frightened the Convention, which retained its influence. As a result of a tough confrontation, the Commune was actually dispersed, and radical revolutionaries were executed. The convention formed the government of the first French bourgeois republic – the Directory, which no longer allowed either the royalists or the left to achieve revenge. A feature of the revolutionary transformations was the active participation of intellectuals and representatives of the aristocracy in the revolutionary processes. It was they who were part of the Directory, and ensured military success. Fearing the return of the left – the Jacobins, the bourgeoisie, diluted with representatives of the aristocracy and intellectuals, allowed the coup of 18 Brumaire. As a result, Napoleon Bonaparte came to power, destroying many of the achievements of the revolution and the republic itself by 1804 [13]¹².

In the 20th century, one could observe the formation of republics after the end of the world wars. The fact is that the republican form of state building made it possible to preserve many of the former divisions of the population into estates and clans behind the facade of a formally democratic structure. Monarchist structures have already begun to lose popularity. After the First World War, the devastated countries no longer wanted to return to authoritarian forms of government. An example would be the first Austrian Republic.

Austrian Republic. The last representative of the most numerous Habsburg dynasty [14] in history, the Emperor of Austria–Hungary, Charles I, stepped down from the throne in 1918¹³, thereby freeing Austria from the centuries-old presence of the Habsburgs. This happened when the Reichsrath proclaimed the Republic of German

¹² The short-lived (1848–1852) second republic was replaced by a third, which was formed as a result of the fall of the monarchical regime in 1870, which lost the war. A feature of freedom-loving and ambitious France in the fourth republic following after the Second World War was permanent political crises. But in 1958, the crisis phenomena subsided significantly, since the president of the already fifth republic, Charles de Gaulle, was given wide powers in opposition to the parliament shaken by scandals.

¹³ Although he did not renounce, as evidenced by his two unsuccessful attempts to return to the throne of Hungary.

Austria (later the Republic of Austria), and at first in the form of a part of the German Empire¹⁴. The latter terminated the union of the two states, that is, it eliminated Austria–Hungary. Parliament was formed – the National Constitutional Assembly and the government. But the country, under the influence of the environment, was in a fever with a fierce struggle between left and right political groups. Therefore, having suppressed the Social Democrats and trade unions, in 1934, as a result of a coup, the country abandoned the democratic structure and turned into the federal state of Austria, which fell under the influence of the intensified Nazi Germany [15].

So, in all the cases discussed, democracy was created by an active majority (of the whole society or the dominant class). This majority was in agreement¹⁵ with the republican way of life (a necessary condition) and had opportunities and means to implement this way of life (a sufficient condition).

As we can see, the paradigm of building relations within the country and outside it developed with the change in the power capabilities of the social strata. At the same time, influence, power and wealth were redistributed between social groups and estates. The eternal struggle between power and money – financial possibilities – demonstrated a curious phenomenon: as soon as power weakened a little, the initiative was intercepted by money. Moreover, strong power always weakened the influence of money by intercepting control over their distribution.

But still, the main thing in the history of the development of society and interstate relations is such a component of power, which was a force, because even Plato in his famous book "The State" [16] recognized the dominance of force in state building and, to some extent, in interstate relations. The strengthening of individual strata of society or states in the international arena certainly provoked a redistribution of power, influence, and then, as a consequence, wealth. Although the dialectic of development is such that it was possible for wealth to change the former parity of forces and influence.

Features of the republican way in the Modern Age. With the advent of a numerous bourgeoisie, bourgeois democracies, republics, have become the dominant form of existence of states to this day¹⁶. The ruling elite became elective and relied on rules that suited the bourgeoisie in the form of law. Since the interests of the bourgeoisie were multi-vector, guarantees of economic and political freedom were required to ensure social stability. These guarantees could only be provided by numerous officials armed with the requirements of the law – the bureaucracy and an independent judiciary.

The modern political palette on the European continent, as well as on other continents, is mainly represented by countries that declare the principles of republican government. Some countries that have retained monarchs – constitutional monarchies – may well be classified as democratic. These are constitutional monarchies in Europe: Great Britain, the Netherlands, Denmark, Sweden, Norway, Spain, as well as Liechtenstein, Luxembourg, Monaco. In Asia, Africa and the South, equally democratic constitutional monarchies are best known – Japan, Australia, New Zealand¹⁷. In the republics and constitutional monarchies mentioned above, in order to ensure a democratic way of life, social institutions of governance characteristic of the republican way of life were created.

However, in many other cases of the declared republican structure, these institutions only remotely corresponded to their names and purposes. Of the 195 states, 159 declare themselves to some extent republics, but often this did not even correspond to not even strict ideas about the republic.

Criteria for democracy. The main criterion for democratic states – republics and the mentioned democratic constitutional monarchies, is the fact that the legislative and executive powers are formed as a result of elections. The role of the monarch in constitutional monarchies is representation, the performance of the duties of an arbitrator, the formal appointment of a number of officials. Approximately the same functions are performed by the Presidents of the republics. Although in some cases they are charged with the performance of a number of functions characteristic of the executive branch. Although usually the executive power in full passes to the governments formed by the Parliament. In full-fledged democracies, the legislature, executive and judiciary are independent, at least between elections. Due to the large population, all governments are representative. At the same time, the population – citizens do not directly participate in governance, delegate their rights to governance to representatives of elected (on the basis of universal suffrage for citizens) bodies. Since all three branches of power – legislative, executive and judicial – are independent, this independence is ensured by strict observance of laws. The guarantors of the laws are formally the President and the Parliament, but in fact their effectiveness is ensured by a powerful

¹⁴ Under the Treaty of Saint–Germain, Austria was forbidden to reunite with Germany. It is important to note that at first B. Mussolini also opposed the rapprochement of Austria and Germany, fearing the creation of a precedent that could wrest German–populated Tyrol from Italy, but the strengthening of Germany and the obstruction of the fascist regime of Italy in Europe softened his position.

¹⁵ By the way, consent is forced, because it was necessary to negotiate and share. so as not to lose everything that you already had.

¹⁶ Including constitutional monarchies, where power went to the bourgeoisie, and the monarchs performed only representation, created an aristocratic charm and sometimes acted as arbitrators in disputes between the ruling elites.

¹⁷ Some constitutional monarchies, such as Kuwait, the UAE, Afghanistan, Morocco, and Malaysia, are considered not so democratic. In addition, there are many imperfect republican-type democracies in the world: the Bahamas, Grenada, Jamaica, Lesotho, Papua New Guinea, Saint Kitts and Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent and the Grenadines, the Solomon Islands, Tonga, Tuvalu. There are also a few absolute monarchies left in the world – Oman, Qatar, Saudi Arabia, Eswatini and, of course, the Vatican.

bureaucracy. Control over the implementation of laws is carried out by an independent court, which is charged with the duty to determine the measure of responsibility for violations of the law [17].

Presentation of the main research material with full justification of received scientific results

The Nature of Sustainable Democracy in Developed Countries

It was noted above that a significant proportion of wealthy people usually do not want to give control over the distribution of wealth to individuals or elite clans. This unwillingness formed societies with a more democratic structure. If there were many such people, especially among the owners and managers of large companies, then they tried not to allow their own kind to unlimited power. In developed countries, it turned out to be rational to rely on the law, for the implementation of which it was necessary to create elective democratic institutions. The law had to make the first three powers – legislative, executive and judicial – independent. An efficient bureaucracy was created to prevent the usurpation of power.

It was realized already in the days of republican Rome that the bureaucracy in the structures of democratic power must act within the framework of procedures, the role of which is important for the implementation of laws. Sometimes they say that democracy is not the power of individuals and parties, but "the power of procedures." Moreover, the application of procedures rejects both the subjective approach and various manifestations of considerations of expediency.

It was necessary to ensure freedom of speech in order to strengthen the feedback between the population and the authorities. It is clear that those countries that have historically acquired significant funds as a result of rather aggressive policies in past centuries have received advantages on this path to democracy. The countries that have received the benefits bestowed by nature have also become rich, though only in cases of reasonable and responsible state management. Although it was not easy to build a democratic society in such countries.

The preference for a democratic way in developed economies. The powerful and numerous large and medium-sized businesses that have been formed in many developed countries with competitive market economies did not allow oligarchic regimes. For oligarchic regimes arise where there are not so many large owners of billionaire assets, and they are able to usurp power only in a poor country where they have no competitors. At the same time, the oligarchs suppress competitors within the country – medium and small businesses. In addition to reducing competition, they hinder the development of the country's economy, because their businesses are oriented to the foreign market. The domestic market is controlled by their monopolies in a meagre set of industries. Thus, a decrease in the level of competition, an unusually large number of multimillionaires and billionaires in a poor country with a monopolized domestic market are the consequences of oligarchic rule.

The degree of competition is evidenced by a decrease in the value of the coefficient D introduced in [1], which characterizes the trend in the number of millionaires, among which the majority are owners and managers of assets, depending on their wealth:

$$D = - \langle \partial \ln N / \partial \ln E \rangle \approx [\ln N(\$1млн < E < \$5млн) - \ln N(E > \$1млрд)] / \ln 1000 \quad (1)$$

When, as it is easy to see in Table 1 [6], the wealth of adults in most cases corresponds to the characteristic distribution in developed countries, that is, close to optimal and corresponds to the high competition that has developed there, which is especially pronounced in Japan, Belgium and New Zealand. As the size of the fortune grows, the number of owners of such fortunes decreases rapidly.

Note that economic difficulties and undiversified development in Ireland, Greece, Spain, Luxembourg and Portugal led to a more gradual decrease in the number of the rich with an increase in their wealth (D about 1.4).

Formation of civil society. It turned out that the participation of the population in shaping not only public opinion, but also in imposing their demands on the authorities was decisive in the implementation of effective democracy. People should be able to translate their demands into the public consciousness and to the management floors. As a result of elections and with the help of the fourth estate – numerous and diverse media. In conditions of freedom of speech, which ensures the independence of this fourth estate. And here it is important to form numerous public and economic organizations independent of the authorities, which unite their efforts in achieving the decisions that their representatives or society need. In the social environment, the expressed opinions, moods and demands are usually multi-vector and, in general, the intensity of the integral information impact of N active members of society is proportional to their number. The consolidated synchronized information impact of a group of like-minded people on society is much stronger [18] and can be proportional to the square of the number of members of this group¹⁸. If n public organizations ($n \ll N$) are formed among N active members of society, then it is easy to see that the effectiveness of influencing the information environment, and hence the power of these organizations, is significantly enhanced. The integral impact on the information environment of the society of emerging organizations can be assessed as

¹⁸ Practicing sociologists have found this out in groups of up to a thousand people; a larger scale of research has not been achieved. This phenomenon is observed everywhere in inanimate nature.

$$\sum_{i=1}^n N_i^2 \approx n \cdot (N/n)^2 = (N^2/n) \gg N, (2)$$

where $n \ll N$, for estimation we assume that $N_i \approx N/n$. That is, the impact on the information space of the created organizations significantly exceeds the impact of the same number of their participants that are not consolidated. That is why the authorities tend to listen to the opinions of organizations. At the same time, it is important that these opinions be widely represented in the information space of the whole society.

Table 1

Distribution of the Number of Rich People by the Size of their Wealth in the Developed Countries in 2015¹⁹

Country	Adult population mln.	Wealth per adult \$ thous.	Coefficient D	\$1-\$ M.	\$5-\$10 M	\$10-\$50 M	\$50-\$100- M	\$0,1-\$0,5 B	\$0,5-\$1 B.	> \$1 B
USA	243	353	1,47	13,390,718 /26100	1,423,974 /2775	782,061 /1524	39,210/ 76	18,10 8/35	1,024 /2	513
Great Britannia	48,7	320	1,54	2,170,170 /42552	127,651 /2502	60,451 /1185	3,544 /69	1,683 /33	99 /1,9	51
France	48,4	262	1,56	1,649,314 /48509	94,098 /2768	43,706 /1285	2,486 /73	1,157 /34	66 /1,9	34
Germany	67	178	1,45	1,380,521 /22266	92,008 /1486	47,313 /763	3,149 /51	1,627 /26	109 /1,8	62
Italy	49,2	203	1,52	1,029,925 /35515	62,856 /2167	30,398 /1048	1,851 /64	897 /31	55 /1,9	29
Canada	27,7	248	1,52	900,511 /36020	54,552 /2182	26,248 /1050	1,589 /64	771 /31	47 /1,9	25
Australia	17	365	1,56	884,608 /49145	50,655 /2815	23,458 /1303	1,341 /74	625 /35	36 /2	18
Switzerland	6,1	567	1,3	577,651 /8136	56,123 /790	29,304 /413	2,313 /33	1,345 /19	108 /1,5	71
Sweden	7,4	311	1,47	474,368 /26353	29,680 /1649	14,420 /801	922 /51	473 /26	31 /1,7	18
Spain	37,5	112	1,4	322,987 /16149	22,905 /1145	12,273 /614	870 /43	467 /23	33 /1,6	20
Netherlands	13	183	1,54	259,219 /43203	15,319 /2553	7,162 /1194	426 /71	203 /34	12 /2	6
Norway	3,8	321	1,5	187,417 /31236	11,681 /1947	5,568 /928	348 /58	171 /28	11 /1,8	6
Austria	6,8	196	1,47	175,728 /25104	12,016 /1717	5,901 /843	388 /55	199 /28	13 /1,9	7
Denmark	4,2	252	1,49	176,841 /29473	11,046 /1841	5,388 /898	346 /58	174 /29	11 /1,8	6
Ireland	3,5	195	1,43	75,110 /18777	5,320 /1330	2,722 /680	191 /48	101 /25	7 /1,7	4
Finland	4,2	150	1,44	64,479 /21493	4,426 /1475	2,263 /754	159 /53	84 /28	6 /2	3
Greece	9,1	81	1,41	52,048 /17349	3,653 /1218	2,004 /668	143 /48	77 /26	6 /2	3
Portugal	8,6	74	1,4	45,910 /15303	3,315 /1105	1,616 /539	121 /40	65 /22	5 /1,7	3
Luxembourg	0,4	304	1,41	16,414	1,293	615	50	28	2	1

Source: Credit Suisse Global Wealth Databook 2015 [3] and calculations in [1, 2].

¹⁹ The use of data up to 2015 is due to the exclusion of the impact of negative trends in economies in unstable subsequent years. The numbers in tables 3.4 in the form 1.994.004/142429 mean the number of people having a certain wealth, and the approximate ratio of this number of people to the number of billionaires in a given country. The larger these numbers, the faster the number of the rich decreases with the increase in their wealth.

On civil society organizations. Civil society organizations often reveal themselves as rather closed structures, easy access to which and influence on them by society are difficult. As strange as it may seem, this isolation makes it easier for them to make decisions²⁰. For open structures²¹, on the contrary, are subject to strong external influence, which weakens their independence and weakens their stability²². Members of public organizations²³, according to the mechanisms of mutual influence of their members on each other (considered in particular in the works of the Swiss anthropologist K. Giordano [18]), are able to form their own consolidated opinions²⁴. Moreover, these consolidated opinions are less influenced by state and private propaganda. These public organizations, each of which has its own goals, are quickly consolidated if necessary. Realizing their limited ability to influence the authorities, small public organizations tend to support each other in the demands put forward by partners. The practice of supporting the demands of some organizations by others is due to a sober calculation of reciprocal solidarity and is confirmed by social practice.

Problems of organizing and supporting public organizations. The creation of such civil organizations requires the formation of the necessary motivations and intentions for the consolidation of people. However, it is important to answer the question – where to get the funds for the events, and how to ensure the functioning of their bureaucracy. Even in developed countries, the marginal part of society, and a significant one, including half of the population, and insufficiently provided [21], as a rule, is poorly represented in non-religious structures of civil society. Religious communities, on the other hand, often shy away from criticism of the authorities and keep aloof from politics. Hierarchs of churches often openly oppose the participation of their charges in political life.

The availability of financial opportunities and free time for the organizers and participants of such public organizations is critical²⁵. It is clear that only a wealthy society is able to solve the problems of formation and long-term existence of public organizations of civil society. Business structures are also able to take on the role of initiators and propagandists of public sentiment. An extensive network of horizontal connections between business structures is also an important and effective part of civil society.

The initiator and main driving force of democracy in developed countries is the middle class²⁶ (highly paid officials, employees, entrepreneurs, highly skilled workers, intellectuals), whose number in developed countries reaches half of the total population (see Table 2, which presents data for a number of developed countries). The middle class also owns nearly half of the country's wealth. Representatives of the middle class are able to support organizationally and financially (which is even more important) numerous public and professional organizations. The opinion of these organizations is forced to listen to the authorities, concerned about the mood of the electorate²⁷. For the main motive of the ruling elites is to stay in power. In addition, it is this large group of people that is able to curb the appetites of wealthy compatriots and limit the illegal actions of the authorities. A noticeable part of the middle class, supporting and taking part in the activities of these organizations, forms the basis of civil society.

If the opinion of ordinary citizens (preferences of citizens) due to their disunity is usually little taken into account by the authorities, then the correlated demands of elites (elites preferences) and interest group alignments (interest group alignments) make the authorities listen to them. Representations of interest groups – here this is essentially the public opinion of civil society, the opinions of the elite – this is to a greater extent the integrated opinion of representatives of big business, looking back at the influence of which one could consider them oligarchs²⁸, but in developed countries there are many of them and they try to stay in the background, especially since the legislation of almost all countries does not allow "the merger of political and economic power."

²⁰ S. N. Parkinson [19] used the example of the UK Cabinet of Ministers to demonstrate the need for limited composition and isolation for effective decision-making. The Royal Curia (now the House of Lords) consisted of five to several dozen people until the beginning of the 13th century. A further increase in the number of lords forced the Royal Council (1257) to be separated from it with a number of less than ten, then the growing Council was abolished and a dozen lords were separated from it – the Privy Council (XVI century), the growth of which led to the appearance of the Cabinet Council inside it (1615), and then had to allocate as part of the latter simply the Cabinet (1740), the number of which stabilized within two dozen. The United States, perhaps looking at this process, immediately limited its cabinet of ministers to an even smaller number.

²¹ Related to this problem is uncertainty in the development of globalization (see [20]).

²² This explains the inefficiency of the decision-making process in the broadcast of meetings, when each speaker is concerned about the impression he will make on the audience.

²³ As well as the leadership of private and state enterprises and institutions, political parties and administrations.

²⁴ And this phenomenon also has its analogies in inanimate nature – the boundaries of the system often lead to the effects of resonance and amplification of excitations due to positive feedback.

²⁵ The wealth of an individual, determined according to the UN methodology, consists of real estate and movable property, financial savings and assets (securities, long-term lease documents, other people's obligations, etc.), from which you need to subtract your own obligations, issued guarantees, debts [3].

²⁶ The World Bank (2007) defines the following criteria for identifying the middle class: per capita income sufficient to purchase all goods (including imported ones) and pay for services; availability of real estate and modern technology (car, household appliances, communications and multimedia); quality education and decent medical care; free movement and short-term stay abroad [3]

²⁷ The ruling elites devote almost all their efforts to maintaining power, which is why they are so concerned about public opinion, which is largely shaped by the well-to-do and large middle class

²⁸ Public concern about the growing influence of representatives of big business is manifested in accusations of excessive pressure on the authorities, but it must be admitted that these accusations are often refuted (see [21]).

Thus, the usurpation of power and the formation of oligarchic and authoritarian rule by individual representatives of the big bourgeoisie or their clans, power structures in developed countries is complicated

- opposition of the community of large entrepreneurs who do not want to give unlimited power to their own kind;
- the large number of the middle class (see table), which forms opinions in the country with the help of public organizations, business communities and the media in conditions of freedom of speech;
- the independence of the executive and legislative branches of government, and especially the independence of the judiciary.

The independence of representatives of all authorities is based on their financial stability, on the ability to live according to their ideas and on the absence of the need to turn to the executive branch on everyday issues.

Table 2

Middle Class in Developed Countries

Country	Number of adults, millions of people	Average wealth of adults, thousands \$	The threshold of the middle class \$ thousand.	The number of the middle class mln.	Middle class size %	Middle class wealth %
Australia	14,0/17	103/365	55	11	66	40,3
Austria	6,1/6,8	91/196	46	3	44	38,5
Belgia	7,8/8,4	147/259	46	5	62	46,7
Canada	22,8/27,7	108/248	49	13	48	39
France	44,1/48,4	104/262	46	24	49	38,6
Germany	64,6/67	90/178	44	28	42	39,9
Italy	45,9/49,2	120/203	42	29	60	47,3
Japan	101/102	192/190	42	62	60	49
Netherlands	12/13	107/183	45	7	54	49,7
Norway	3,3/3,8	111/321	58	2,1	56	42,1
Spain	31,7/37,5	64/112	38	21	56	52,4
Sweden	6.7/7,4	126/311	52	2,9	39	22,0
Switzerland	5,5/6,1	232/567	73	2,7	44	19,9
UK	44,1/48,7	163/320	55	28	57	39,7
USA	205/243	209/353	50	92	38	19,6

Source: [1, 2, 3].

The share of the population of the middle class in the new democracies, in particular, in Hungary, according to very optimistic ideas, is 39%, in prosperous Slovakia (47%) with its per capita wealth of an adult comparable to the same indicators of developed countries (about \$ 56 thousand). The estimates of the share of the middle class in Poland (20%), the Czech Republic (26%), and Slovakia (28%) are more modest.

Although these indicators, as practice shows, already make it possible to increase the stability of the democratic way, however, surrounded by the countries of the European Union²⁹. In this environment, democratic transformations in countries with lower parts middle class proportions: Bulgaria, Croatia, the Baltic States, partly Romania and Serbia can also be considered successful.

Features of Imperfect Democracy

Let's define imperfect democracies as state structures – republics where the basic principles of democracy are violated.

The economic structure of imperfect democracies. In such imperfect democracies – republics, as a rule, oligarchs³⁰ reign supreme – these are the owners of big business or those who controls it. At the same time, it is important to note that these very wealthy owners and entrepreneurs either occupy high positions in the legislative and executive authorities themselves, or are represented there by people who depend on them. The bulk of the population is frankly poor. The oligarchs impose policies on state institutions that bring significant benefits to their businesses. First of all, at the expense of medium and small businesses, as well as at the expense of their own population, both directly and through the robbery of the state budget. Usually, the oligarchy captures and controls mainly export-oriented businesses. And it is clear why: in international markets, prices are higher and pay is in

²⁹The role of the environment is very significant in the imposition and preservation of the social order, history testifies to this: in ancient Greece, the policies retained their social order largely due to the influence of the environment – the same policies of the Peloponnesian Union, led by Sparta

³⁰According to the interpretation of Aristotle, an oligarchy is a form of power when the interests of very wealthy people are ensured. In addition, in his opinion, rich people elected to power, if they bought this power, will certainly try to compensate for the costs, and then they will continue to seek enrichment. Oligarchy – the power of the rich (as they believed in the Academy of Plato). Aristotle considered oligarchic rule to be a degeneration of the aristocracy, an imperfect form of power. History has shown that many republican forms of government, with the growth of the wealth of the ruling elite, as was the case in republican Rome, also come to this imperfect form of government.

hard currency, so there is a reason to reduce the pay of local workers. And also to force legislators to lower taxes for their businesses, for example, by introducing various benefits. For the public, the introduction of tax and customs benefits is explained in a Jesuitic way by the need to support export operations in order to obtain hard currency. At the same time, export goods are sold either to affiliated or oligarch-owned offshore firms relatively cheaply, and these firms already set the prices determined by the international market. The significant part of foreign exchange earnings and speculative income from resales are often delayed in the accounts of these firms, so the inflow of foreign currency into the country where the production is located turns out to be small. In the domestic market, the oligarchy tries to control trade, transport and the production of marketable goods, especially in agriculture. They monopolizes at least local markets. In agrarian areas, small farmers and communities are being forced out of the land, and large agricultural firms are being created. The landlord oligarchs, taking advantage of the economic and political weakness of the peasant masses, are behaving even more arrogantly. Rent conditions for residents of villages and peripheral settlements are very strict. Dealers carry out direct purchases of products from the population at low prices. Given the high cost of feed, this provokes rural residents to abandon the production of livestock products in the first place. And this is the very small business, the importance of which lies in the fact that it ensures the existence of the lower social strata and reduces pressure on the state budget. Otherwise, the state is forced to spend significant funds to support low-income citizens. The oligarchy – the owners of large businesses who have penetrated into power – is not interested in competitors in the domestic market. Taking advantage of their advantages, including a larger scale and high profitability of production, not without the support of state structures, they are pushing not only small business with its high costs, but even medium business to the periphery of social production. By suppressing medium and small businesses and keeping the salaries of workers at a low level in order to achieve high profitability, large oligarchic business plunges the population into poverty. Therefore, the population busy with survival is unable to demonstrate the culture of interaction inherent in Western standards, the need for the formation of which in order to get out of poverty is reported to us by the authors [22].

Signs of an oligarchic structure. One of the characteristic signs of the emergence of an oligarchy is a decrease in competition. This is possible when the state under their control creates significant advantages for their businesses. And small and medium-sized businesses are being oppressed. The emergence of a larger proportion of very rich people at (see tables 2, 3) is associated with the artificial suppression of competition in favour of big business. This may be the support of big business by the authorities, providing it with easier access to budgetary funds, to the acquisition of assets [6]³¹.

A further, even more noticeable decrease in the value of the coefficient D (not so rapid decrease in the number of millionaires with the growth of their wealth) may suggest the use of corruption schemes and ties with the criminal world by big business. It is this phenomenon that reduces competition among asset owners in favor of large businesses. With a small number of large owners, this can provoke the formation of an oligarchy, which, when it arises, is itself capable of influencing this process of strengthening its influence. At the same time, the impact of billionaire oligarchs on social and economic policy in the country is increasing. Let us note that it is a small number of oligarchic groups, which have prohibitively large financial opportunities in comparison with representatives of small businesses and low-income officials, that are capable of usurping power. Only people with the same capabilities, as well as law enforcement or military structures that do not limit themselves in the use of violence, can prevent them.

Many of the countries presented in Table 3 are united by the use of administrative, state resources by large businesses. At the same time, control over large financial and industrial assets is concentrated in an extremely small part of the population. Most of the economy unites the vast majority of the population and ekes out a miserable existence. In most developing countries that declare themselves democracies, the distribution of wealth among millionaires, who are usually owners and managers of productive assets, is characterized by a not as sharply declining wealth function as in developed countries. With a relatively small number of millionaires, the number of billionaires is quite large (see Table 4). This speaks of a clearly non-competitive environment, in comparison with the market economy of the developed world.

There are countries that, by giving advantages to citizens, have attracted a significant part of the disenfranchised expats (in particular, Kuwait, the United Arab Emirates, not to mention the monarchies in Qatar and Saudi Arabia). It also divides society into two unequal parts. The export sector, which dominates their economy, is integrated into the world economy and the distribution of asset owners – rich people is similar to the distribution of rich people in developed countries [1, 2]. But the economies of these countries are not diversified, do not have a developed self-sufficient domestic market, and therefore are not sustainable. For when the demand for export goods changes, serious crises are possible in such economies. Turkey, like China, where the share of the middle class is about 10%, and the levels of competition are not so high, is still difficult to recognize as developed democracies.

³¹ But it may be due to the dominance of banking capital, as in Switzerland, with the concentration of management firms – profit centers, whose assets are located outside the country (Hong Kong and Singapore).

Table 3

**Distribution of the Number of Rich People by the Size of their Wealth
in the World's Impact Democracy in 2015**

Country	Adult population Mil, peoples	Wealth per adult \$ thous.	Coefficient D	\$1-\$5M.	\$5-\$10 M	\$10-\$50 M	\$50-\$100-M	\$0,1-\$0,5 B	\$0,5-\$1 B.	> \$1 B
India	792	4,3	1,12	156,005 /2328	16,000 /239	11,118 /166	1,142 /17	792 /12	81 /1,2	67
Brazil	138	17	1,17	143,640 /3340	13,804 /321	9,056 /211	873 /20	577 /13	55 /1,3	43
Indonesia	162	9	1,15	83,537 /2880	8,204 /283	5,416 /187	549 /19	371 /13	37 /1,3	29
Russia	109	12	0,97	73,878 /821	9,210 /102	7,295 /81	910 /10	725 /8	90 /1	90
Turkey	53	19	1,12	61,996 /2296	6,410 /237	4,465 /165	461 /17	321 /12	33 /1,2	27
Chile	13	42	1,17	37,453 /3121	3,644 /304	2,418 /201	234 /19	156 /13	15 /1,2	12
Philippines	59	9,2	1,12	29,531 /2272	3,003 /231	2,105 /162	218 /17	151 /12	16 /1,2	13
Malaysia	19	23	1,16	26,600 /2956	2,600 /289	1,697 /188	169 /19	113 /12	11 /1,2	9
Peru	19	20	1,14	24,129 /2681	2,403 /267	1,608 /179	164 /18	111 /12	11 /1,2	9
Thailand	50	7,3	1,07	20,947 /1611	2,305 /177	1,655 /127	186 /14	136 /10	15 /1,2	13
Egypt	54	6,9	1,13	19,347 /2418	2,005 /251	1,345 /168	142 /18	99 /12	10 /1,2	8
Argentina	29	9,8	1,14	15,517 /2586	1,602 /267	1,009 /168	106 /18	72 /12	7 /1,2	6
Morocco	22	10	1,19	11,474 /3825	1,006 /335	687 /229	67 /22	44 /15	4 /1,2	3
China	1013	23	1,24	1,158,156 /5312	102,014 /468	63,255 /290	5,571 /25	3,461 /16	305 /1,4	218
Taiwan	18,5	195	1,32	366,164 /9389	28,976 /743	16,766 /430	1,322 /34	763 /19	60 /1,5	39
Korea	39	91	1,3	275,792 /7880	22,464 /642	13,241 /378	1,079 /31	636 /18	52 /1,5	35
Mexico	75,5	26	1,3	107,631 /8279	8,703 /669	5,105 /393	418 /32	246 /19	20 /1,5	13
Israel	5	156	1,22	76,162 /4480	6,998 /412	4,366 /257	405 /24	259 /15	24 /1,4	17
Kuwait	2,4	113	1,26	24,455 /6114	2,047 /501	1,314 /385	114 /28	70 /17	6 /1,5	4
Colombia	31	20	1,34	32,689 /10896	2,414 /805	1,338 /446	105 /35	59 /20	4 /1,3	3

Source: Credit Suisse Global Wealth Datebook 2015 [3] and calculations in [1, 2].

Weakness or absence of civil society. Poorly educated and poorly informed people make up the bulk of the poor and even the poor population of imperfect democracies. They do not have the financial means to live without work and are forced to spend all their life energy and time to maintain their existence. Therefore, they are often unable to create and finance their own independent organizations. The social strata of actually divided people, to a large extent by force, are open systems. In poor countries, for this reason, as well as because of poverty, civil society is practically not formed. The proportion of those who consider themselves to be in the middle class is extremely small. People are disunited, subject to state and private propaganda, especially since all the media are controlled by the authorities or oligarchic clans.

Informational noise, opinions, even based on facts confirming them, force people who are not able to analyze to give up trying to figure out where the true reasons for what is happening, and where lies deceit and manipulation. Moreover, powerful neural networks come to the aid of figures who create plausible lies. The ingenuous artificial intelligence has learned to generate a coherent text, based on the numerous examples it has studied, which are slipped to it. Creators of information technologies such as GPT (Generative Pretraining Transformer) at first were afraid to advertise their achievements, fearing accusations of the explosive growth of fake content on the Web, the extent of which Kai-Fu Lee warned about in his New Year's speech. It is not surprising that, getting lost in an array of contradictory seemingly plausible opinions, people choose the simplest and most understandable of them. And already these ideas of the masses, confused and duped in this way, form the proposals of merchants and politicians. Both merchants and politicians are counting on a resonant response from consumers of their products.

Table 4

Distribution of Adults by Wealth Level in Developing Countries

Countries	Adults million people	Average wealth of adults \$ thousand	Median wealth \$ thousand	Percentage of Poor Percentage of Middle Class	Percentage of Middle Class	Percentage of Upper Middle Class	Percentage of Millionaires*
Chile	12,75	41,98	13,503	76,2	22,27	1,53	0,34 (+0,3)
Mexico	75,42	25,93	7,978	81,9	17,12	0,98	0,15 (-0,01)
Brazil	138,4	17,6	3,311	91,3	8,12	0,58	0,12 (-0,06)
Argentina	28,83	9,778	2,203	95,7	3,96	0,34	0,063 (-0,01)
China	1013	22,51	7,357	88,7	10,73	0,57	0,13 (+0,05)
Malaysia	19,00	22,70	6,194	82,1	16,67	1,23	0,15 (+0,03)
Indonesia	161,7	9,031	1,615	95,0	4,44	0,56	0,06 (+0,02)
India	792	4,352	868	96,9	2,99	0,2	0,023 (0,0)
Russia	109,5	11,73	1,388	95,4	4,1	0,5	0,08 (+0,07)
Saudi Arabia	17,41	39,48	13,13	64,8	33,08	2,1	0,29 (+0,16)
South Africa	31,36	21,40	3,379	85,2	13,7	1,1	0,16 (-0,05)
Turkey	53,083	19,30	4,469	89,3	9,91	0,8	0,12 (+0,03)
Egypt	54,33	6,983	1,664	94,6	5,02	0,38	0,04 (+0,02)

* Percentage changes since 2010 in brackets. Partially used data [1,2,3].

Features of imperfect democracies.

1. The first feature of imperfect democracies is the historically established poverty of the population, which the oligarchy in power is trying to preserve.

2. The second sign of an imperfect democracy is the absence of an active middle class and a small number of civil organizations created. 3. The peculiarity of imperfect democracies is also that business structures in such a society do not occupy all the niches of production and services, vast gaps gape in the spectrum of industries.

4. Due to the decrease in competition in the structure of economies, or rather due to the noticeable presence of unsuitable competition, under the pressure of the oligarchy, large companies and their owners, the oligarchs, receive an advantage and state support.

5. In imperfect democracies, the influence of the oligarchy undermines the foundations of democratic institutions. The consequence of this is the lack of independence of the branches of government. The judiciary in imperfect democracies is usually controlled by the executive branch and oligarchic structures.

6. All bureaucracy and service structures are affected by corruption. The concern is caused by the mentality of the population, accustomed to corruption in all branches of government.

Adherence to prejudice. Supports the former socio-economic structure and mentality of the population, which is accustomed to corruption and opportunities to solve problems in an illegal way. And tough sanctions for the slightest violations of the law, as is customary in developed countries, were considered unacceptable by the elite and the majority of the population. It was not easy to introduce such a society into the legislative field.

This is exactly what the author of [21] notes. Indeed, the preservation of conservative tendencies in people's behavior is characteristic of any society in a variety of periods of time, and people are usually in no hurry to change social relations³².

³² In ancient times, people did not want to abolish slavery as an institution, they only wanted to be slave owners, not slaves. In oligarchic societies, there are no intentions to change the attitude towards the oligarchs either, the majority wants to become rich and have power themselves, if only in order to preserve this wealth. According to the biblical legend, Moses led the people approximately in the interval of two generations, and in different conditions. Apparently, the change of generations is not enough, it is also necessary to change the living conditions for them.

The problem faced by imperfect democracies is the adherence of people to formed ideas – prejudices [23]. These ideas-prejudices were inherited from previous generations, formed as a result of propaganda and influence on public opinion. At the same time, for changes in the mass consciousness³³, A. Gramsci formulates the need to transform new ideas from those perceived by the mind into representations at the level of beliefs [24]. To do this, the information impact must be intense, often repeated. The people, who spread new ideas for greater persuasiveness should be united in representative groups.

That is, of course, there is no such abundance of public organizations that wealthy people in developed countries, in poor countries, and even more so under authoritarian regimes, can afford to create. Nevertheless, sociologists are actively trying to determine the reactions of poor and deprived compatriots by conducting various kinds of polls commissioned by the authorities, who rightly fear riots and revolutions. Although it is wrong to believe, according to P. Bourdieu [25], that the opinions expressed or supported by people from the inactive part of the population are deeply conscious of them. Often these opinions are the result of repetitions of what was once heard or imposed from outside.

Moreover, those in power have long mastered the methods of effective propaganda in such open societies. The most effective way to form public opinion in the lower social strata of society is to use slogans³⁴ (nowadays these are the headlines of articles on the Web), because hardly anyone reads and listens to lengthy arguments. Sometimes you can find that these opinions and intentions are extremely unstable and quickly change with a systematic change of headlines and slogans, even to the opposite in their meaning. That is, people who are prone to reflection in their mass do not have definite and stable opinions. Even the judgments selected as a result of surveys and discussions are often not significant, which is manifested in the fact that they are unexpectedly quickly forgotten and ignored. In addition, majority agreement in shaping a particular public opinion can quickly erode.

On the stability of oligarchic regimes. Let us discuss the economic and political nature of the sustainability of such imperfect democracies.

First, the oligarchic clans largely form the legislative and executive power. Possible democratic changes in the alignment of political forces are suppressed by a controlled election system, where during the pre-election period the population is offered very modest gifts, members of election commissions are paid bonuses. All this is happening in the context of a powerful propaganda campaign with promises of future benefits. The political rivals of the ruling elite – the clubs of oligarchs – are defame with the help of controlled media, and, if necessary, with the support of an obedient judiciary.

Secondly, one must understand that that not only the big part of the population is so poor, but all officials, doctors, specialists and the intelligentsia are also extremely poor. Representatives of law enforcement agencies and judges are not so rich either. The latter deserve special consideration, because they are representatives of the third branch of power – the judiciary. If they are unable to provide for their families and close relatives, they become dependent on the executive branch, which, for example, distributes real estate, land and other benefits³⁵. In addition, in the absence of elections of judges by the population, they are appointed, while the influence of local executive authorities on the choice of personalities is decisive. A noticeable part of this bureaucratic class, as well as specialists of various types, and even judges and legislators, looking at decent state support for people from Western countries similar in status to them, strive to "feed among the people", forcing the population to pay for a variety of legal and not always legal services³⁶. Corruption suits such problem solvers and, sadly, the majority of bribe-givers who have gotten used to using corrupt officials to circumvent the law. It is clear that this practice destroys the application of the law, turning the public environment into conscious offenders, and some judges, law enforcement officers and officials into outright criminals. The saddest thing is that in such an atmosphere, even judges and officials who do not want to break the law are forced to look for ways to satisfy the demands of power structures and influential people.

Thirdly, a serious problem is ensuring the independence of the fourth power – the media and, in particular, journalists, publishers and owners of print publications, who, in violation of journalistic ethics, fall into the niche of propagandists.

³³ Jerzy Lec is right: "How do those who have never seen it before recognize freedom? They may suspect her of a new mask of a tyrant".

³⁴It was this approach for agitation that was actively used by the autocratic regimes of the middle of the last century, in particular socialist propaganda.

³⁵These elections in a number of developed countries take place at the expense of candidates who are forced to organize their own election campaign, which is very expensive. Therefore, without significant savings for long work as lawyers, prosecutors and legal services, these savings cannot be collected. At the same time, incomes in these structures should be significant. Usually very wealthy lawyers of the older generation apply for the positions of judges.

³⁶By the way, people who know how to "solve problems" and obtain payment for these illegal decisions form a significant part of various offices and organizations affected by corruption. People who are not able to do this, due to upbringing and natural disgust, sometimes refer by the management of offices and organizations as professionally unsuitable and are considered by the people to be losers. Although, objectively speaking, the proportion of these losers in the composition of organizations and offices, as practice shows, remains dominant, which gives some hope for the improvement of society.

Many researchers sincerely believed (see, for example, [15]) that it is precisely the shortcomings of state institutions and the political system that are to blame for the stagnation and desolation of many poor countries. The elites of these imperfect democracies should perhaps be prompted [16] and everything will work out. But the elites of these oligarchic states are not interested in the proposed changes. For example, they are not at all willing to seek independence and the separation of branches of power.

It is recommended to influence the political structure with the help of economic development. If the development of new technologies [27] is not currently an unsolvable task, then the application of world experience in organizing financial markets [26] can really help developing countries make a significant breakthrough in economic development. The role of markets in creating a successful economy is well described in book [28].

Although it is difficult to overcome this technological barrier, because within imperfect democracies there are forces that prevent this. This is the reluctance to capitalize all the assets and values in the country, which can increase the number of owners in the country. It can be advised to create the necessary infrastructure of market mechanisms. Although the capitalization of "everything and everything" will require determination and a lot of work, but this does not frighten the oligarchic elites. But creating an effective market infrastructure and involving the population in its use reveals risks for the oligarchs, which they may not agree with. For example, the low cost of enterprises, the absence of dividends previously cut off the distribution of profits to minority shareholders. This suited the oligarchs quite well. It is also not at all desirable to increase the wealth of the population by issuing securities – mortgages on land and real estate (for example, apartments), which would allow people to take loans against these values and engage in economic activity. In this case, the population could acquire economic independence, which would make it difficult for the authorities to manage the masses and would have to reconsider the unsuitable practice of elections. First of all, because the economically active and independent population will look more closely at the elected persons – they will have to communicate with them and money will be at stake.

The high culture of the market economy will lead to the fact that many people in power and owners of assets in imperfect democracies will lose their positions. This culture they would not have time to master. They were unlikely to want to give their advantages to other, more sophisticated people. An independent court will not allow decisions that are convenient for the industrial elite and the authorities to be carried out. In imperfect democracies, obedient management still gives all the income of enterprises to the owners or divides them with them, and low salaries make the population passive and allow them to buy the services of officials and the electorate for relatively little money. So the current authorities and owners of assets in many developing countries – imperfect democracies – republics are interested in continuing to imitate democratic institutions of state power, in maintaining a low legal culture and a low level of financial market culture.

Thus, it is the poverty of the majority of the dominant part of the population, caused by historical reasons, and supported by the established way of life and the ruling elite, led by oligarchs, that ensures the economic and political stability of imperfect democracies in the medium term. And the preservation of oligarchic rule, in turn, perpetuates poverty.

Changes and Evolution: Promising and Trouble Trends

Changes in developed countries. In developed countries, one can observe an increase in the number of rich people – multimillionaires, who are probably the owners and top managers of large companies [1,2]. Moreover, the structure of wealth distribution among these rich people is approximately the same, as evidenced by the values of the coefficient D with a few exceptions. We can assume that this distribution corresponds to the level of competition that has developed in this category of countries. The population is concerned about the growing wealth of owners and managers of large corporations, which is due to the growing (often speculative) capitalization of these enterprises and their number. But one should recognize the increase in the provision of the middle class and its share in the population. Unless in the US you can see a reduction in the size of the middle class. However, this decline is offset by the growing number of people whose wealth is above the middle class. The proportion of poor people in the population is also declining in European countries, and their wealth – security shows a noticeable increase³⁷.

Although many are concerned about the growing economic stratification, it must be admitted that it increases with an increase in the absolute values of wealth in all segments of the population. The capitalist way of managing provides a reduction in costs in the face of an increase in the scale of production. Reducing the cost of production products strengthens the competitive position. Due to the development of international cooperation in the context of globalization, competition in the world is intensifying, and the reaction to this strengthening is the consolidation of assets. At the same time, owners of powerful private businesses and owners of large blocks of shares in large consolidated assets are becoming increasingly wealthy. Therefore, under the conditions of capitalist production, an ever greater division of people in property should be expected (see the upper part of Table 5).

Therefore, the further development of economically developed countries is unlikely to change the political and economic structures of society, it is hardly worth waiting for changes in the existing way of life. But it is worth noting that

³⁷It should be noted that a constant influx of low-income immigrants usually maintains the number of poor people, and also holds back the overall growth of their wealth and well-being.

an increasing number of previously poor residents of developed countries will feel better off, especially in comparison with the population of developing countries, and their role in political and public life will increase. This increase in the activity of the population in the context of the development of information technologies will lead to a greater burden on the governing bodies and authorities, which will require certain reforms, in particular, a partial rejection of hierarchical management models and their replacement with the formation of appropriate network structures [1, 2].

Table 5

Changes in the Relative Population of Social Groups and Their Wealth in Developed and Developing Countries

Countries	Number of adults thousand people 2015/2000	Total wealth 2015/2000 \$ trillion	Percentage of the poor 2015 (Change since 2000***)	Percentage of middle class size 2015 (Change since 2000***)	Percentage of size above avg. class of 2015 (change since	Wealth percentage of the poor 2015 (Change since 2000***)	Percentage of middle class wealth 2015 (Change since 2000***)	Percentage of wealth above middle class 2015 (Change since 2000***)
USA	243 349 / 205 439	85,901 / 42,941	50,0 (-1,49)	37,75 (-0,68)	12,25 (+2,17)	1,3 (-0,2)	19,6 (-3,1)	79,1 (+3,3)
Great Britain	48 696 / 44072	15 601 / 7,184	30,4 (-4,5)	57,39 (+0,8)	12,21 (+3,7)	2,2 (-1,1)	39,7 (-9,0)	58,1 (+10,1)
Japan	104 279 / 100 670	19,837 / 19,316	31,4 (-4,6)	59,5 (+2,0)	9,1 (+2,6)	3,5 (-1,0)	49,0 (-3,5)	47,5 (+4,5)
France	48 450 / 44 066	12,697 / 4,566	38,3 (-10,4)	49,2 (+3,3)	12,5 (+7,1)	2,0 (-2)	38,6 (-11)	59,4 (+13)
Germany	67 079 / 64 614	11,939 / 5,800	50,0	42,43	7,57	2,5 (-0,5)	39,9 (-6)	57,6 (+6,5)
Canada	27 677 / 22 764	6,872 / 2,469	41,7 (-8,0)	47,75 (+3,7)	10,5 (+4,3)	2,5 (-1,7)	39,0 (-4,6)	58,5 (+6,3)
Australia	16 919 / 13 879	6,174 / 1,432	19,7 (-10,5)	66,06 (+2,8)	14,2 (+7,7)	1,3 (-2,1)	40,3 (-12,4)	58,4 (+14,5)
Switzerland	6 156 / 5 523	3,491 / 1,284	41,5	44,49	14,0	2,5 (-0,4)	19,9 (-2,4)	77,6 (+2,8)
Sweden	7 369 / 6 720	2,294 / 849	49,1	39,45	11,5	3,1 (-2,4)	22,0 (-4)	74,9 (+6,4)
Spain	37 573 / 31 695	4,195 / 2,045	40,4 (+0,0)	55,75 (-0,25)	3,8 (+0,25)	6,0 (+0,1)	52,4 (-2,9)	41,6 (+3,0)
Greece	9 131 / 8 535	0,743 / 0,493	50,0 (+4,6)	47,19 (-4,3)	2,8 (-0,3)	н. д.	53,6 (-1,4)	no data
Taiwan	18 449 / 16 880	3,592 / 1,804	25,4 (-15,0)	59,4 (+5,1)	15,2 (+9,9)	1,2 (-3,8)	29,6 (-14,4)	69,2 (+18,2)
South Korea	38 912 / 32 993	3,545 / 1,097	52,5 (-9,9)	44,63 (+8,3)	2,9 (+1,6)	7,3 (-8)	47,4 (-13)	45,3 (+21)
Poland	30 326 / 27 677	0,739 / 0,246	79,7 (-12,2)	19,33 (+11,6)	0,97 (+0,6)	н. д.	43,4 (+11,7)	no data
Mexico	75 422 / 56 431	1,957 / 0,987	81,9 (-4,7)	17,12 (+4,5)	0,98 (+0,2)	23,8 (-3)	40,4 (+5)	35,8 (-2)
Colombia	31 382 / 22 720	0,643 / 0,150	83,8 (-8,35)	15,27 (+7,45)	0,93 (+0,9)	no data.	42,6 (+7,9)	no data
Russia	109 516 / 107 830	1,284 / 0,317	95,4 (+0,6)	4,1 (-0,7)	0,5 (+0,1)	no data	16,8 (-8,1)	no data
Turkey	53 083 / 39 223	1,025 / 0,484	89,3 (+4,6)	9,91 (-4,52)	0,8 (+0,08)	no data	27,8 (-9,8)	no data
Egypt	54 333 / 36319	0,379 / 0,260	94,6 (+10,5)	5,02 (-10)	0,38 (-0,5)	no data	25,2 (-11,5)	no data
China	1 013 536 / 822 228	22,817 / 4,664	88,7 (-2,7)	10,73 (+2,25)	0,57 (+0,45)	32,4 (-21)	32,2 (-4,5)	35,4 (+25,5)
India	792 023 / 571 138	3,447 / 1,163	96,9 (-0,16)	2,99 (+0,04)	0,2 (+0,12)	36,0 (-15)	22,6 (-4)	41,6 (+19)

*** Changes in these percentages from 2000 to 2015 are in brackets. The data [1,2,3,6] were used.

Expected evolution of developing countries. A number of imperfect democracies with a large percentage of the poor consists of two economies [1], one is progressive, focused on industrialization and innovation, often export-oriented. And the second, archaic, where the main large population of the country is employed. China has already shown that the presence of a powerful modern part of the economy has become the locomotive of the country's development. Indeed, the global demand for the products of this part of the economy is growing due to the greater cheapness of goods, albeit of medium, but acceptable technological complexity and quality. This forces business and authorities to expand production, include new regions in the creation of products that are in demand, and attract more and more people from previously backward provinces. This expansion, which was noticeable in China, with its investment and innovation activity in the face of a powerful infusion of funds and technologies. Apparently, this process cannot be stopped unless political mistakes and blunders are made, which will be discussed below. The growing high-tech part of the economics of a number of Asian countries impresses not only with its growth, but also with its size. In oligarchic Colombia, a small part of the population is also employed in a self-sufficient economy focused on the production of agricultural products and energy resources. The structure of wealth distribution in this healthy part of the economy is optimal and similar, with some reservations, to the structure of the economies of developed countries. The situation is similar in Mexico. This wealth was obtained by big businessmen not in a completely legitimate way³⁸, but now it already provides financing for the legal economy.

It is clear that the expansion of high-tech production in underdeveloped regions of the countries is possible with the training of the population of these regions in new technologies, with the investment of considerable funds, and in the creation of an appropriate infrastructure. But this process will sooner or later be supported by investors from the developed world, where there is an abundance of financial resources³⁹. The reason for such investments in the early stages, as previously observed in China, is the low environmental restrictions, the creation of conditions for doing business in the area. The local population will not yet demand social support adopted in the West.

Many imperfect democracies are characterized by a noticeable economic growth (see the bottom of Table 5), which may in the future lead to the dissolution of the oligarchs in the mass of rich compatriots and the weakening of their influence on state institutions. Which will improve these institutions. Economic development will increase the size of the middle class, which, together with the weakening of the influence of the oligarchy, will lead to the opportunity for active wealthy people to take part in political life with the creation of many public organizations. Together with the growing number of business structures, these public organizations will be able to form the basis for the development of civil society. And then we can hope for a gradual restoration of the independence of the judiciary, law-abiding education⁴⁰ and the establishment of a full-fledged electoral democracy. And in historical times it will be possible to see that countries that are imperfect democracies will lose many of their former imperfections.

Slipping into authoritarianism. But there is one problem that can interfere with this social idyll. As at one time the oligarchs of ancient republican Rome could not agree among themselves and the weakened republican power was intercepted by Princeps Octavian, who formed authoritarian rule for half a century, so in imperfect democracies with a relatively small number of oligarchs, power can easily fall into the hands of the ruling (sometimes semi-criminal) a clan that quickly realized its strength and capabilities. Especially if this clan and its leader succeed in wresting control of the assets from the demoralized oligarchs. It is not difficult to see the common features of such an interception of power in Venezuela, Turkey, Russia and a number of other countries where the oligarchs and their proteges have failed to retain power.

Unstable, conditionally democratic states that formally have all the attributes of a republican way of life, but do not receive the necessary support of the middle class, due to its small size, tend to fall into autocratic forms of government⁴¹ when economic difficulties arise. The ruling elite, trying to stay in power, and realizing the inability to achieve this by economic methods, shifts the main focus to the area of political technologies in domestic politics. At the same time, the power elite practically eliminates electivity and intensifies repression against opponents⁴².

³⁸ It is important to note that the investment of significant funds, the nature of which is often not entirely legitimate, in the legal economy leads to an increase in well-being, first of a small, and then of an increasing part of the population.

³⁹ These funds can be raised through the sale of local natural resources, or even through not entirely legitimate activities, such as in Colombia. As before during the formation of democracies in Europe, the necessary level of wealth of the population and the provision of high production potential were achieved with not quite legitimate actions of states, as a result of wars and robbery of the defeated and colonized peoples.

⁴⁰ Although history knows cases of law-abiding coercion from below (in particular, under pressure from religious communities in the United States, and earlier in Hellenic city-states) and from above (for example, in Singapore). Moreover, it was at the first stage of this coercion that the norms of laws-rules were very strict and gradually softened as the communities were ready to comply with these norms.

⁴¹ For example, as in Russia, where corruption "ate" all the funds received from the sale of raw materials and GDP growth slowed down. And also in China, with its heavy dependence on the export of medium-quality technological products. In this country, the emerging problems of consumption of these products in the markets later led to a protracted crisis of overproduction. Domestic markets in these countries were not able to provide equivalent consumption of raw materials and technological products of medium quality, respectively, primarily due to the presence of a significant proportion of the poor and not quite solvent population.

⁴² A similar situation existed even during the destruction of the Roman Republic. Engaged in a struggle among themselves, the oligarchs gave the reins of government to Octavian, who usurped power and deprived them of influence and strength.

It is important to note the presence of crime in the business environment, where it was initially needed to seize and redistribute assets (racketeering). And no longer surprising was the emergence of crime, which gained control over assets and appeared in the leadership of state structures. It is clear that the crime in the composition of oligarchic groups and later in power is always associated with a weakening of the effectiveness of the law by the oligarchic environment. Whatever it was, but the oligarchic states themselves destroyed the legal environment, weakened the independence of the authorities and especially the effectiveness of the judiciary, laying a mine under their existence.

Conclusions and Prospects for Further Exploration in Chosen Direction

The first part of the work considers attempts in history to use elements of democratization to create a society more resistant to social disturbances. In particular, the role of democratic practices was reduced to relieving tensions in the societies of the ancient world, which were inclined to maintain a communal system. Later states used democratic practices mainly for the social stability of the elites, whose share in the population was relatively insignificant. However, the aristocracy-oligarchy in power, which gained strength, was concerned about enrichment, for example, in the Ancient Roman Republic. The aristocracy-oligarchy was later suppressed by the princeps and the monarchy, who feared their strengthening. The brake on the further development of democratic practices since that time has been the traditions and practices of the bureaucracy of the authoritarian and monarchical order.

Previously, the relative poverty of the ancient states left the opportunity at least for citizens to take some part in the government of the country and maintain a democratic way of life. Later, authoritarian and monarchical societies divided society into unequal parts by strengthening the power of the elite, which achieved this through the formation of power structures. The redistribution of the results of economic activity occurred through the use of violence. Public relations were built on the power, power capabilities of different strata of society. The main part of the population was deprived of rights and was thrown into poverty. Few democratic practices were transferred to the aristocratic elites. But the growth of the economy and wealth led to the strengthening of the position of capital and its owners, the capitalists. Wealth made it possible at first to oppose oneself to power, and then numerous precedents arose for the symbiosis of power and wealth. The aristocracy had to share power with the nouveau riche - rich people. The wealth accumulated through colonial relations and aggressive wars singled out a group of wealthy countries where the means for technical progress and the rapid growth of productive assets were found. It was in these countries of the "golden billion" that a lot of wealthy people arose – owners of assets, under whose influence the modern republican democratic way of economic and social life was not immediately formed. It was the success of the republican democratic structure of the powers of the "golden billion" that provoked the choice of the colonial countries that had achieved independence in favor of republican rule. The dominant part of the states of the world has chosen republican government, or at least declared such a choice. The few surviving constitutional monarchies have actually created all the institutions of government characteristic of republics.

In the second part of the work, the growing tendencies of the movement of most of the countries-imperfect oligarchic republics towards state systems similar to developed democracies are discussed. In developed countries, the abundance of rich people did not allow the formation of oligarchies – the large economic elite did not want to let them usurp power, fearing unsuitable competition. The numerous middle class, whose number reached half of the entire population, is economically independent and could create a large number of various public organizations, within which their attitude to the activities of the ruling circles was formed. These public organizations were already able to form lobbying structures and achieve their goals. The growth in the scale of production made products cheaper and lowered the relative costs of the population. The growing state budget made it possible to create preferential conditions for starting work, for creating a new business, and for supporting the disabled population. Therefore, all indicators of the distribution of the population of countries by income and wealth levels, the relative numbers of rich people – owners and top managers, depending on their wealth, are the basis for comparing the degree of progress of developing countries towards developed republican democracy.

From the analysis of the dynamics of changes in the composition of different social groups, divided by income and wealth, we can conclude that in many developing countries the proportion of the population that belongs to the middle class is increasing. At the same time, their wealth grows. A less significant increase in wealth and a decrease in the share of the poor is noticeable.

In most developing countries, the number and share of wealth of millionaires is increasing – undoubtedly the owners of medium and large productive assets. The distribution of wealth among millionaires is similar to the distribution of wealth among millionaires in developed countries. That is, the nature of competition as evidenced by this distribution of wealth is similar to the levels of competition in the developed world. This indicates that the big business of the developing countries is integrated into the world economy, and is structurally and organizationally similar to the big business of the developed world. The growth in the number and wealth of millionaires in developing countries indicates the expansion of this progressive part of the economy, and the increase in the size of the middle class and its wealth indicates a noticeable attraction of the population into the production environment. The increase in the number of millionaires undermines the possibility of forming an oligarchic government and orients this powerful community of owners and top managers of big business to give power to the Law. Thus, all

indicators of the dynamics of the distribution of wealth in developing countries show an impressive picture of the expansion of capital within the country, attracting an increasing number of people into economic relations in the structures of medium and large businesses. The growth in the proportion of wealthy people leads to an increase in the size of the middle class and to a decrease in the poor, which creates prerequisites for their greater civic activity. Thus, the observed trends in the dynamics of the distribution of wealth among the population of developing countries give hope for the growth of prosperity and the number of a significant share of the population. Only attempts to establish authoritarian rule in the country can prevent this dynamic.

Bibliography:

1. Bakirov V. S., Kostenko E., Kuklin V. M. Arguments in Favour of Economic Liberalization. *International Journal of Economics and Financial Research*. 2020. Vol. 6, Issue.7. Pp. 139-146 DOI: <https://doi.org/10.32861/ijefr.67.139.146>
2. Bakirov V. S., Kuklin V. M., Sirenka A. V. Economic and social development of the world during the first decades of the 21st century (period of liberalization) *Generis Publishing*. 2022. 74 p. May 2022.
3. Credit Suisse Global Wealth Databook (2000-2015). Research Institute. Thought leadership from Credit Suisse. Research and the world's foremost experts. October 2015. URL: <https://www.credit-suisse.com/media/assets/corporate/docs/about-us/research/publications/global-wealth-databook-2015.pdf>
4. Schrodinger E., Sherman Lecture at University Colledge. London, May 1948. Published as «Nature and Greeks» Cambridge University Press. Cambridge. 1954. 97 p.
5. Kirsten E. Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes. Bonn, 1956. S. 45.
6. Asimov Isaac. The Roman Republic Hardcover. January 1, 1973.
7. Graeber D. Debt: the first 5,000 years. Melville House Publishing: Brooklyn, NY.
8. Machiavelli Niccolo History of Florence Paperbac. July 20, 2007. 572p.
9. Матвієнко В. М., Матвієнко Нідерланди Н. М. Енциклопедія Сучасної України. Редкол.: І. М. Дзюба, [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: <https://esu.com.ua/article-74095>
10. Винниченко О. О. Річ Посполита. Енци. Історії України. Наукова думка. Т. 9: Доп. П. П. 1944. 225 с.
11. General History of the State and of Law / red. Tadeusz Maciejewski. Gdansk University Press. 2019.- 296p. (in English).
12. Tocqueville, A. de. Democracy in America. English Edition. 2 vols. Liberty Fund. Democracy in America. English Edition. Edited by Eduardo Nolla. Translated from the French by James T. Schleifer. (Indianapolis: Liberty Fund, 2012). 2 vols. 1688 p.
13. Копійка В. В. Французька буржуазна революція. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. К.: Знання України. том. 2. 2004. 812 с.
14. Тейлор А. Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів: ВНТЛ-Класика. 2002. 268 с.
15. Цюльнер Е. Історія Австрії. Львів: Літопис. 2001. 712 с.
16. Платон. Держава. К.: Основи. 2000. 355 с.
17. Dahl R. A. Preface to Democratic Theory, Expanded Edition. 200p.
18. Christian Giordano. Power, Legitimacy, Historical Legacies: A Disenchanted Political Anthropology. Berlin, Münster, Zurich: Lit-Verlag, 2015. 288 s.
19. Parkinson's Law: Or The Pursuit Of Progress (Penguin Modern Classics) Paperback. 5 Sept. 2002.
20. Wolf M. Shaping Globalization. Finance & Development. IMF, September 2014, Vol. 51, № 3. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/6886>.
21. Lachmann R. Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transitions in Early Modern Europe. Oxford University Press, 2000. 400p.
22. Easterly W. The elusive quest for growth: Economists' adventures and misadventures in the tropics. MIT Press: Cambridge, Massachusetts. M.: ICSR, 2006.
23. Gadamer H-G. Gesammelte Werke: Band 1: Hermeneutik I: Wahrheit Und Methode: Grundzuge Einer Philosophischen Hermeneutik (German Edition) Paperback. 2010. 507 p.
24. Gramsci Antonio. Selections from the Prison Notebooks. 1971. 846p.
25. Bourdieu P. Questions de sociologie. MINUIT. 1981. 268p.
26. Acemoglu D. and Robinson J. A. Why nations fail: The origins of power, Prosperity, and poverty. Profile Books: London, UK; M.: АСТ, 2015. 575p.
27. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. Kindle Edition. 2016. 198p.
28. De Soto H. The other path – the invisible revolution in the third world. Harper and Row, USA.: Catallaxy. M. 1995. 92p.

Отримано 29.04.2022

Прийнято до друку 13.06.2022

ПРО ЕВОЛЮЦІЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Куклін Володимир – доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри штучного інтелекту та програмного забезпечення Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: v.m.kuklin@karazin.ua, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0310-1582>

Сіренко Анна – провідний інженер та експерт-еколог фрілансер, Харків, e-mail: savkontakt@ukr.net

У статті аналізуються результати авторського дослідження процесу проникнення демократичних ідей та принципів державного будівництва в Європі на прикладах минулого. Розглядаються різні форми демократії у контексті аристократичних та буржуазних суспільних станів. Особлива увага акцентується на характеристиках усталеності демократичного устрою. Визначаються причини виникнення демократії та механізми їхнього руйнування. Здійснюється всебічний аналіз основних принципів державного устрою сучасних

розвинених демократій, а також країн світу, що розвиваються, зокрема так званих недосконалих демократій, у межах яких республіканські інститути більшою мірою імітують їхні демократичні аналоги. На основі статистичних даних формується припущення щодо характеру змін, що відбуваються сьогодні в соціальній структурі таких держав у напрямку їхньої більшої демократизації. Аналізуються тенденції соціального розвитку зазначених країн протягом п'ятнадцятирічного періоду відносно безкризового розвитку світової економіки на початку XXI століття. Зазначається, що у більшості країн недосконалої демократії функціонують дві економіки: сучасна, де власниками активів є олігархи, та архаїчна, до якої переважно залучені представники найбільшого населення. Докладно розглядається природа руйнування олігархічного правління, зокрема акцентується на процесах експансії сучасної інноваційної економіки до маргінальних географічних районів та країн. Підкреслюється, що зростання капіталізації активів, збільшення чисельності та багатства їхніх власників та топ-менеджерів призводить до посилення конкуренції та суттєвого зниження рівня впливу окремих олігархічних кланів; що внаслідок зазначених процесів до виробництва залучаються нові групи малозабезпеченого населення; збільшується чисельність та забезпеченість середнього класу, посилюється його можливість участі у політичному житті. Робиться висновок про тенденції посилення демократії та розвитку республіканських інститутів у багатьох країнах світу, а також про наявні умови еволюції олігархічних недосконалих демократій, їхнього перетворення на авторитарні режими.

Ключові слова: досконалі та недосконалі демократичні режими, еволюція недосконалих демократій.

References:

1. Bakirov, V. S., Kostenko, E., Kuklin, V. M. (2020) 'Arguments in Favour of Economic Liberalization'. *International Journal of Economics and Financial Research*. 2020. 6(7), pp: 139-146, DOI: <https://doi.org/10.32861/ijefr.67.139.146>
2. Bakirov, V. S., Kuklin, V. M., Sirenka, A. V. (2022) Economic and social development of the world during the first decades of the 21st century (period of liberalization). *Generis Publishing*. May 2022.
3. Credit Suisse Global Wealth Databook (2000-2015) (2015) *Research Institute. Thought leadership from Credit Suisse. Research and the world's foremost experts*. Available at: <https://www.credit-suisse.com/media/assets/corporate/docs/about-us/research/publications/global-wealth-databook-2015.pdf>
4. Schrodinger, E. (1954) Sherman Lecture at University Colledge. London, May 1948. Published as «Nature and Greeks». *Cambridge University Press. Cambridge*.
5. Kirsten, E. Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes. Bonn, 1956. 45-60 [in German]
6. Asimov, Isaac (1973) *The Roman Republic*. Houghton Mifflin Harcourt
7. Graeber, D. (2011) *Debt: the first 5,000 years*. Brooklyn, NY: Melville House Publishing.
8. Machiavelli, Niccolo (2007) *History of Florence* Paperback. July 20.
9. Matvienko, V. M., Matvienko, N. M. (2021) 'The Netherlands'. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Available at: <https://esu.com.ua/article-74095>
10. Vinnychenko, O. O. (1944) Rich Pospolita. *Ents. Stories of Ukraine. Scientific thought*. T. 9. [in Ukrainian]
11. *General History of the State and of Law / red. Tadeusz Maciejewski*. Gdansk University Press. 2019.- 296p. [in English].
12. Tocqueville, A. de. *Democracy in America*. English Edition. 2 vols. Liberty Fund. *Democracy in America*. English Edition. Edited by Eduardo Nolla. Translated from the French by James T. Schleifer. (Indianapolis: Liberty Fund, 2012). 2 vols. 1688 p.
13. Kopyyka, V. V. (2004) 'French Bourgeois Revolution' *Ukrainian diplomatic encyclopedia: in 2 vols*. K.: Znannia Ukrainy. Vol. 2: 812p. [in Ukrainian].
14. Taylor, A. J. P. (1976) *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: a History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. University of Chicago Press.
15. Zöllner, E. (1979) *Geschichte Österreichs: Von den Anfängen bis zur gegenwart* Hardcover Verlag für Geschichte und Politik, Wien; 6th edition (January 1, 1979).
16. Plato (2000) *State*. in trans. Koval, D. from Ancient Greece. K.: Osnovy [in Ukrainian]
17. Dahl R. A. Preface to *Democratic Theory, Expanded Edition*. 2006. 200p.
18. Christian Giordano. *Power, Legitimacy, Historical Legacies: A Disenchanted Political Anthropology*. Berlin, Münster, Zurich: Lit-Verlag, 2015. 288 s.
19. Parkinson, C. N. (2002) *Parkinson's Law: Or the Pursuit of Progress*. Penguin Modern Classics. Paperback.
20. Wolf, M. (2014) 'Shaping Globalization' *Finance & Development*. IMF. 51(3). Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2014/09/wolf.htm>
21. Lachmann, R. (2000) *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transitions in Early Modern Europe*. Oxford University Press.
22. Easterly, W. (2001) *The elusive quest for growth: Economists' adventures and misadventures in the tropics*. MIT Press: Cambridge, Massachusetts. M.: ICSR.
23. Gadamer, H-G. (2010) *Gesammelte Werke: Band 1: Hermeneutik I: Wahrheit Und Methode: Grundzuge Einer Philosophischen Hermeneutik* [in German].
24. Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
25. Bourdieu, P. (1981) *Questions de sociologie*. MINUIT. Available at: <https://gtmarket.ru/library/articles/2602>.
26. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2012) *Why nations fail: The origins of power. Prosperity and poverty*. Profile Books: London, UK.
27. Schwab, K. (2016) *The Fourth Industrial Revolution*. Kindle Edition.
28. De Soto, H. (1989) *The other path – the invisible revolution in the third world*. Harper and Row. USA: Catallaxy.

Received 29.04.2022

Accepted 13.06.2022

УДК 339.13:[338.46:364](477.54-25)"364"

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-48-05

ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ (КЕЙС ХАРКОВА)

Горбунова-Рубан Світлана Олександрівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, заступниця Харківського міського голови з питань охорони здоров'я та соціального захисту населення Харківської міської ради, Харків, пл. Конституції, 7 Україна, e-mail: sveta.gorbunova.ruban@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9386-5323>

У статті аналізуються проблеми функціонування ринку соціальних послуг міста Харкова в умовах повномасштабної війни росії проти України. Надається огляд наукових публікацій та досліджень, присвячених аналізу різноманітних аспектів функціонування вітчизняного ринку соціальних послуг. Пропонуються авторські визначення понять «соціальні послуги» (комплекс заходів з надання допомоги окремим особам та соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою вирішення існуючих проблем та поліпшення їхнього життя) та «ринок соціальних послуг» (система взаємовідносин попиту та пропозиції соціальних послуг, поле взаємодії між тими, хто надає ці послуги (державні, муніципальні, громадські організації та установи), та тими, хто їх споживає, завдяки чому забезпечується подолання/мінімізація складних життєвих обставин, у яких знаходяться окремі індивіди та соціальні групи). Робиться короткий екскурс в історію становлення та розвитку ринку соціальних послуг у харківській громаді. Розглядається алгоритм формування ринку соціальних послуг у Харкові, зокрема: 1) вивчення попиту на конкретні соціальні послуги завдяки аналізу письмових та усних звернень громадян до органів місцевої влади, а також результатів соціологічних опитувань харків'ян з досліджуваного питання, 2) пошук провайдерів соціальних послуг; 3) визначення можливостей задоволення запитів населення на соціальні послуги існуючими державними та муніципальними соціальними службами, а також громадськими організаціями міста. Аналізуються проблеми функціонування ринку соціальних послуг Харкова, викликані російсько-українською війною. Наводяться численні приклади подолання цих проблем у перші місяці цієї війни. Робиться висновок про інституціоналізацію ринку соціальних послуг Харкова, його життєстійкість в умовах воєнного стану.

Ключові слова: соціальні послуги, ринок соціальних послуг, провайдери соціальних послуг, алгоритм формування ринку соціальних послуг, ринок соціальних послуг в умовах війни.

Для цитування: Горбунова-Рубан С. О. Функціонування ринку соціальних послуг в умовах війни: виклики та можливості розвитку (кейс Харкова). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2022.48. С. 50-56 <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-48-05>

Постановка проблеми, актуальність статті

Війна росії проти України, яка розпочалася ще в 2014 році, а з 24 лютого 2022 року переросла у повномасштабне вторгнення РФ на територію нашої країни, суттєво загострила проблеми, вирішення яких є надзвичайно актуальним для сучасного українського суспільства. У контексті даної публікації ми будемо акцентувати на такій із них, як проблема ефективності функціонування ринку соціальних послуг.

Проблемна ситуація, що актуалізувала необхідність проведення нашого дослідження, а отже, і публікацію даної статті, з онтологічної точки зору полягає у певному протиріччі між потрібним в умовах війни рівнем функціонування вітчизняного ринку соціальних послуг та його наявним станом. Гносеологічний аспект проблемної ситуації полягає у протиріччі між нашим знанням про необхідність значної трансформації ринку соціальних послуг в умовах війни та незнанням того, як, завдяки чому, в якому саме напрямку перш за все мають відбуватися його зміни під час воєнного стану. Вирішення зазначеної проблеми має не тільки наукову, теоретичну актуальність, а передусім практичне значення, бо від цього багато в чому залежить здоров'я і життя наших співгромадян.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій

У фокусі дослідження обраної нами проблеми знаходяться два поняття та феномени, які ними позначаються, а саме: «соціальні послуги» та «ринок соціальних послуг».

Що стосується поняття та феномену соціальних послуг, то здійснений нами пошук виявив велику кількість публікацій, у яких представлені результати теоретичних та емпіричних розвідок щодо сучасного стану, алгоритму та перспектив розвитку системи соціальних послуг в Україні, її реформування та

законодавчого забезпечення, стандартів якості соціальних послуг та ролі соціологічних досліджень у підвищенні їхньої якості, місця соціальних послуг у системі соціального захисту населення, проєктів інноваційних моделей соціальних послуг тощо. Зазначимо, що суттєве поживлення інтересу до дослідження проблематики соціальних послуг з боку вітчизняних науковців спостерігається в останні 30 років, тобто за часів незалежності України (див., напр.: [1-10]).

Становленню та функціонуванню ринку соціальних послуг також присвячено чимало теоретичних та емпіричних досліджень у межах соціології, економічної науки, соціальної роботи як наукової дисципліни тощо. Серед них напрацювання Ю. Горемікіної [1, 12], І. Процик та Н. Кари [13], О. Мальцевої [14], В. Мужайло та І. Кривоногової [15], Н. Романової [16], Т. Семигіної [17] та ін. У публікаціях перелічених та інших вітчизняних науковців, які звертаються до вивчення ринку соціальних послуг, акцентується увага на його формуванні в умовах сучасного українського суспільства, особливостях функціонування в територіальних громадах, на наданні соціальних послуг окремим категоріям населення, на проблемах моніторингу та оцінювання їхньої ефективності, підвищення якості тощо.

Незважаючи на достатньо великий обсяг наукових досліджень та публікацій з проблематики ринку соціальних послуг, екстремальна ситуація, яку переживає сьогодні українське суспільство, а саме російсько-українська війна, породжені нею виклики нашому соціуму, в тому числі ринку соціальних послуг, актуалізують потребу в нових зверненнях до теоретичного та емпіричного соціологічного аналізу проблем функціонування системи надання соціальної допомоги населенню України під час воєнного стану. Обсяг та перелік соціальних послуг, які сьогодні є найбільш затребуваними, не можна порівняти навіть з тим обсягом допомоги, яка надавалась населенню, зокрема внутрішньо переміщеним особам (ВПО), в останні 8 років. Тільки Харків прийняв та надавав всебічну допомогу близько 140 тис. ВПО. Було важко, але наші соціальні служби з цим впоралися.

Метою цієї статті є виявлення тих проблем/викликів, які постали перед ринком соціальних послуг Харкова з початком повномасштабної російсько-української війни, та визначення можливих напрямків його розвитку в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Реалізуючи зазначену вище мету, перш за все визначимо головні поняття цієї публікації – «соціальні послуги» та «ринок соціальних послуг».

Згідно із Законом України «Про соціальні послуги», остання редакція якого була затверджена у квітні 2022 року, соціальні послуги визначаються як «дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їхніх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають» [18].

Засновуючись на цьому визначенні поняття «соціальні послуги», а також проаналізувавши його дефініції, представлені у зазначених нами вище та інших публікаціях, ми сформулювали власне визначення цього поняття: *соціальні послуги – це комплекс заходів з надання допомоги окремим особам та соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою вирішення існуючих проблем та поліпшення їхнього життя.*

У Законі України «Про соціальні послуги» позначено такі види соціальних послуг: соціально-економічні, соціально-медичні, соціально-педагогічні, соціально-побутові, психологічні, юридичні, інформаційні, послуги з працевлаштування [18]. В умовах війни суттєво зросла потреба практично у кожному з перелічених видів соціальних послуг, особливо (про що більш докладно йдеться нижче) у психологічній допомозі харків'янам. З огляду на чи не щоденні ракетні обстріли нашого міста, багато хто із містян майже постійно знаходиться в стресовому стані.

Звернемось до поняття «ринок соціальних послуг». Послугуючись дефініціями понять «ринок» та «ринок соціальних послуг», що існують у сучасній науковій літературі, ми сформулювали наше авторське визначення поняття «ринок соціальних послуг». Перш ніж його представити, зазначимо, що у теорії маркетингу виокремлюються різні види ринків: ринок ресурсів, у тому числі ринки сировини, фінансові та валютні ринки, кредитний ринок, ринок цінних паперів, ринок праці, ринок виробників, ринок споживачів, ринок посередників, ринок товарів і послуг, ринок інформації та ін. Так би мовити, ринок соціальних послуг є сектором ринку послуг, але специфіка цього сектору ринку послуг потребує його відокремлення в самостійний соціальний інститут – інститут ринку соціальних послуг.

Отже, з нашого погляду, *ринок соціальних послуг – це система взаємовідносин попиту та пропозиції соціальних послуг, поле взаємодії між тими, хто надає ці послуги (державні, муніципальні, громадські організації та установи), та тими, хто їх споживає, завдяки чому забезпечується подолання/мінімізація складних життєвих обставин, у яких знаходяться окремі індивіди та соціальні групи.*

Ринок соціальних послуг є одним із наймолодших в Україні. Так, у Харкові він почав формуватися з 2000 року. Особливістю його становлення та функціонування було те, що провайдерами соціальних послуг стали не тільки державні та муніципальні соціальні служби, а і громадські організації соціальної спрямованості, які пропонували послуги, що не були передбачені офіційними соціальними службами,

діяльність яких регламентувалась законодавством України. Докладний аналіз партнерських відносин між провайдером соціальних послуг ми плануємо здійснити у наших наступних публікаціях.

Сьогодні ми з повним правом можемо стверджувати, що протягом більш ніж 20 років у нашому місті сформувався ринок соціальних послуг, завдяки якому задовольнялися практично всі потреби його мешканців, у всякому разі з огляду на їхні запити.

Першим кроком в алгоритмі формування ринку соціальних послуг у Харкові було ретельне вивчення попиту його населення на ці послуги. При цьому ми, по-перше, аналізували *письмові звернення* громадян до органів місцевої влади, в яких харків'яни писали про те, якої саме допомоги вони потребують. Зазначимо, що протягом нульових – першої половини десятих років ХХІ ст. ми отримували близько 10 тисяч таких звернень кожного року. У 2019 році було вже 12 тисяч звернень, у 2020 році – 16 тисяч.

Ще одним каналом дослідження попиту на соціальні послуги були (і залишаються сьогодні, незважаючи на війну) *усні звернення* громадян, які вони висловлювали на численних зустрічах з мером та всіма його заступниками, що відбувалися (і відбуваються) безпосередньо за місцем проживання харків'ян.

Нарешті, попит на соціальні послуги вивчався завдяки аналізу результатів *соціологічних опитувань*, які здійснювалися як соціальними працівниками муніципальних соціальних служб, так і громадськими організаціями, з якими у нас склалися тісні партнерські стосунки.

Вивчаючи попит на соціальні послуги та можливості його задоволення існуючими державними та муніципальними соціальними службами, а також громадськими організаціями Харкова, ми виявили групи населення, які потребують першочергової допомоги, а також низку проблем, які необхідно було вирішити, щоб підвищити ефективність функціонування ринку соціальних послуг у нашому місті. Серед них:

а) так звані *«незакриті»* проблеми, тобто такі, що опинилися поза увагою державних служб і громадських організацій, які працюють у сфері надання соціальних послуг (до прикладу: відсутність соціальної послуги супроводу самотніх незрячих людей, проблеми спілкування нечуючої людини з чуючою та ін.);

б) ті послуги, які виявилися *незабезпеченими* громадянами внаслідок відсутності інформації у потенційних споживачів, а також через неприйняття потенційними клієнтами форм діяльності організацій, які їх надають (наприклад, відмова деяких матерів – одиночок від послуг соціальної няні).

У процесі аналізу отриманих даних ми також з'ясували питання, які є надзвичайно важливими для підвищення ефективності функціонування ринку соціальних послуг. Зокрема, ми змогли одержати більш детальну інформацію про:

а) *форми і механізми надання соціальної допомоги*, характер і результат взаємодії клієнтів і соціальних служб (консультації стосовно прав та можливостей отримання необхідної допомоги: оформлення субсидій, державної допомоги, медичних послуг тощо);

б) канали надання громадськими організаціями і соціальними службами *інформації* про свою діяльність реальним і потенційним клієнтам (публікація видання «Соціальний вісник», у випусках якого надається докладна інформація про ринок соціальних послуг);

в) *ставлення реальних і потенційних споживачів* до організації, яка надає соціальні послуги (ступінь довіри до неї, рівень задоволеності одержаними соціальними послугами тощо);

г) *бачення громадськими організаціями і соціальними службами* ситуації у сфері соціальних послуг, зокрема перешкод, які заважають ефективному просуванню пропонованої ними допомоги (відсутність інформації про стан здоров'я людей, у тому числі та преш за все з психічними захворюваннями, від поліклінік, ЖЕКів, сусідів).

Як зазначалось вище, велике значення для успішного функціонування ринку соціальних послуг та формування системи управління цим ринком мало виявлення тих груп населення міста, які позбавлені або обмежені у своїх можливостях отримувати соціальні послуги.

Щоб досягти бажаного результату, ми здійснили *аналіз* діяльності сектору виробництва соціальних послуг у місті Харкові, а саме:

а) *ролі держави* у формуванні та розвитку соціального сектору на підставі законодавства України у сфері соціальної політики і практики діяльності державних і муніципальних органів у сфері соціальних послуг;

б) *обсягу і структури ринку соціальних послуг м. Харкова*, механізмів і форм взаємодії його елементів, потенціалу і ресурсів організацій – провайдерів послуг;

в) *інтенсивності та форм взаємодії громадських організацій* з державою, органами місцевого самоврядування і між собою.

Крім того, було проведено *всесторонній аналіз* певних ділянок ринку соціальних послуг міста Харкова: як традиційних, так і нових форм взаємодії провайдерів і реципієнтів соціальних послуг, як успішних, так і недостатньо ефективних форм такої взаємодії.

У контексті роботи з формування та розвитку ринку соціальних послуг здійснювалось широке консультування зі всіма зацікавленими сторонами: фахівцями місцевих органів влади, керівниками і рядовими співробітниками різних служб і організацій, а також з одержувачами соціальних послуг.

Все зазначене вище допомогло нам досягти більш високого рівня ефективності функціонування ринку соціальних послуг Харкова, сформуванню довіри до нього мешканців нашого міста [18].

Після 24 лютого 2022 року ситуація на цьому ринку, як і в цілому в нашій країні, кардинально змінилася. Проте, незважаючи на страхіття перших днів та місяців війни, він вистояв. Але перш, ніж вистояти, харківському ринку соціальних послуг довелося пройти через серйозні випробування.

Перший виклик, який отримали фахівці соціальних служб Харкова з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну – це відсутність можливості виконувати свої обов'язки по відношенню до людей, які очікували від нас допомоги.

Вже 1-го березня 2022 року ми залишилися без робочих місць, оскільки будівля обласної державної адміністрації, де розташовувались керівні органи системи соціального захисту населення Харкова, була практично вщент зруйнована. Все, що забезпечувало нашу роботу, перестало існувати, починаючи з меблів і документів, які в цих меблях знаходились, і закінчуючи комп'ютерами, ноутбуками з великою кількістю інформації, багатотисячних реєстрів, користуючись якими ми могли надавати людям необхідну допомогу та вирішувати ті питання, які у них виникали.

Практично перестали існувати Департаменти охорони здоров'я, соціальної політики та служб у справах дітей, управління надання медичних послуг дорослим і дітям та управління праці та соціальних питань.

Міський транспорт не працював, люди не могли дістатися до роботи в медичні та соціальні заклади, велика кількість соціальних та медичних працівників виїхала з міста. Але ми все ж змогли з'ясувати, який людський та професійний ресурс залишився, в якому стані знаходяться споруди наших закладів, організували в цих закладах свої робочі місця і почали створювати ту систему надання медичної та соціальної допомоги, яку на час військових дій потребувало наше місто, люди, що в ньому залишилися.

Другий виклик – це стан тих людей, які опинилися у надзвичайно важких для життя умовах. Ми повинні були побудувати систему необхідних (з нашого боку) дій, які б могли цим людям допомогти.

Справа в тому, що самотні люди, яких обслуговували соціальні працівники протягом багатьох років, були адаптовані до свого життя. Вони вміли жити на свою малу пенсію. Вони знали, куди звернутися за допомогою, вони просто вміли виживати наодинці. А люди, які залишилися без догляду рідних, опинилися в дуже важкій ситуації. Вони навіть не знали, куди можна звернутися за допомогою. Нам телефонували сусіди, до нас зверталися волонтери, і наші соціальні працівники йшли за вказаною адресою, щоб подивитися і зрозуміти, чим можна допомогти.

Літні люди, які залишилися на самоті, якийсь час трималися, маючи ресурс фінансів, продуктів та своїх фізичних та психологічних можливостей. А потім виникла ситуація, коли їм була потрібна допомога. І ми їм допомагали, з огляду на можливості, які ми мали. Деякі з цих людей погодились переїхати до інтернатного закладу, і тоді наші соціальні працівники та фахівці районних управлінь терміново оформляли необхідні документи, щоб перевезти їх до цього закладу.

Коли у полі нашого зору виникала хвора людина, ми госпіталізували її у лікарняний заклад. І все це ми робили в умовах, коли з міста виїхала велика кількість лікарів, медичних сестер та іншого медичного персоналу. Виїхали і деякі соціальні працівники, які обслуговували вдома самотніх літніх людей. А з тими, хто залишився, *треба було створити практично нову систему надання соціальної допомоги.*

Всі директори територіальних центрів залишилися у місті. Вони прийшли в заклади, які були їм доступні за місцем проживання, теж саме зробили і соціальні працівники, які продовжували обслуговувати підопічних.

Керівники соціальних служб зробили необхідний перерозподіл функціональних обов'язків тих, хто виїхав, тим, хто залишився працювати.

Роботи було багато. Пішла гуманітарна допомога у вигляді медикаментів, медичного обладнання, ліжок, гігієнічних наборів, продуктів харчування. Треба було все розвантажити, прийняти у складські приміщення, під які ми використовували ті, що були у соціальних закладів. Після цього розподіл, видача, звіт надавачам допомоги...

Ми робили все, що треба. Поруч з нами були наші помічники. Це волонтери тих благодійних фондів та громадських організацій, з якими ми працювали не один рік і мали міцні партнерські стосунки. Це люди, які стали волонтерами за покликом серця, розуміючи, що з приходом в Україну війни велика кількість людей стала потребувати сторонньої допомоги.

Вони самостійно організували необхідну допомогу, вивозили з міста багатодітні сім'ї, людей з інвалідністю, літніх людей у безпечні регіони України та за кордон. Купували їжу і роздавали людям. Ходили по квартирах багатоповерхівок, шукаючи тих, хто залишився без допомоги.

Соціальні служби розносили продуктові набори, обігрівачі, під час обстрілів допомагали дійти до укриття тим, хто міг пересуватися, а біля тих, хто не міг це зробити, просто залишалися у помешканні, бажаючи своєю присутністю заспокоїти літню людину.

Виникла проблема, якої не очікували, але швидко зрозуміли, що в тих страшних умовах інакше не могло й бути. Це загострення психічних хвороб у людей, які хронічно ними страждали, та психічні і нервові

зриви у людей, які не змогли витримати цю ситуацію. Обласна психіатрична лікарня була переповнена. Будь-яка спроба виписати хвору людину з лікарні миттєво викликала скаргу від родичів, які починали звертатися в усі інстанції з проханням цього не робити. І справа не в тому, що вони погані родичі, а в тому, що це створювало безвихідну ситуацію, як правило, для всієї сім'ї, яка ставала прикутою до хворої людини. Директор обласного департаменту охорони здоров'я за фахом був психіатром, і, дякуючи цьому, він зміг організувати евакуацію психічно хворих людей у профільні лікарні, які функціонували в безпечних на той час регіонах України. Людей вивозили ешелонами, по 100-200 осіб, що значно покращило ситуацію в місті. Були такі ситуації, коли люди, отримавши від нас позитивну відповідь на своє прохання про допомогу, за лічені години доїжджали з дому до вокзалу, щоб відправити близьку їм хвору людину в евакуацію.

Наприкінці травня 2022 року у нас виникло стійке відчуття, що ми змогли повністю відновити ринок соціальних послуг, провайдерами якого були фахівці соціальних закладів, наші багаторічні партнери з числа громадських організацій соціальної спрямованості, волонтери благодійних фондів та створених у військовий час нових волонтерських організацій, які стали учасниками міського проєкту «Єдина Соціальна Мережа».

Підводячи **підсумки**, перш за все зазначимо, що формування ринку соціальних послуг Харкова відбувалось за безпосередньої участі всіх його суб'єктів. Протягом останніх 20 років департаменти Харківської міської ради, які опікуються питанням надання соціальних, у тому числі медичних, послуг населенню, державні, муніципальні соціальні служби, громадські організації соціального спрямування здійснювали систематичний моніторинг попиту харків'ян на ті чи інші послуги. Це дозволило вибудувати усталену систему надання соціальної допомоги мешканцям Харкова, яка успішно спрацьовувала в такій екстремальній ситуації, як пандемія COVID-19. Свою життєстійкість ця система, зокрема ринок соціальних послуг Харкова, доводить і сьогодні, в умовах воєнного стану.

Проведене нами дослідження дозволило дійти цікавого висновку про інституціоналізацію ринку соціальних послуг Харкова. Ми виявили, що цей ринок має всі ознаки соціального інституту, в саме: існує група людей, які за фахом або на громадських засадах займаються наданням соціальних послуг населенню; існують установи (державні та муніципальні соціальні служби, громадські організації соціальної спрямованості), в рамках яких вони здійснюють цю діяльність; сформовано цінності та норми взаємодії між всіма суб'єктами цього ринку: між тими, хто їх виробляє, тими, хто їх надає, та тими, хто їх споживає.

Важливим наслідком успішного функціонування ринку соціальних послуг є формування соціального капіталу харківської громади. Це має величезне значення для підвищення рівня її згуртованості, що за умов війни є надзвичайно актуальним завданням. Саме на цьому питанні ми плануємо зосередити увагу у наших наступних публікаціях. Крім того, ми хотіли б присвятити їх докладному висвітленню досвіду партнерських відносин між суб'єктами ринку соціальних послуг, зокрема співпраці державних та муніципальних соціальних служб з організаціями «третього сектору».

Список літератури:

1. Кривобок Ю. Соціальні послуги у системі соціального захисту: проблеми та перспективи удосконалення в Україні. *Політичний менеджмент*. 2012. № 1-2. С. 97-102.
2. Горбунова-Рубан С. О., Сичова В. В. Застосування методів соціологічного дослідження для підвищення якості надання соціальних послуг. *Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимир Паниotto*. Збірник статей за матеріалами конференції 22.01.2017. Київ/ за наук. ред. В. С.Бакірова та С. І. Головахи. К.: Інститут соціології НАН України, ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2017. С. 135-139.
3. Реут А. Г. Система соціальних послуг для вразливих верств населення: новітні тенденції та інновації. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1. С.190-200.
4. Інноваційні моделі соціальних послуг; проєкти українського фонду соціальних інвестицій ; за ред. Н. В. Кабаченко. К.: ЗАТ «ВППОЛ». 2006. 320 с.
5. Соціальні послуги в Україні: сьогодення та перспективи / Семігіна Т. В., Міщенко К.С., Кіча Т. Г. та ін. К.: ВК «Зірка». 2007. 52 с.
6. Попова С. М., Попова Л. М. Особливості надання соціальних послуг в Україні. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 29- 36.
7. Мацюк А. Соціальні послуги: алгоритм розвитку (надавачі, отримувачі та уповноважені). *Місцеве самоврядування*. 2021. № 10. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2021/october/issue-10/article-117457.html>
8. Тищенко О. В. Законодавче забезпечення соціальних послуг в Україні: теоретико-правові проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 33. Том 1. С. 197-202 URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=AS_P_meta&C21COM=S&_S21P03=FILEA=&_S21STR=nvuzhpr_2015_33%281%29_50
9. Качан Л. Стандарти якості соціальних послуг. *Соціальний захист*. 2006. № 2. С. 22-24.
10. Дубич К. Реформи соціальних послуг в Україні: сучасний стан і проблеми впровадження. *Вісник Національної академії управління при Президентові України*. 2013. № 1. С. 211-218.
11. Горемікіна Ю. В. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 161-168.
12. Горемікіна Ю. В. Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3(28). С.120-132.
13. Процик І. С., Кара Н. І. Проблеми підвищення якості соціальних послуг у процесі поглиблення міжнародної співпраці вітчизняних та польських підприємств. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2021. № 2(6). С. 240-247. DOI: <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.240>

14. Мальцева О.В. Надання соціальних послуг сім'ям та дітям: прикладні аспекти моніторингу та оцінки якості. *Габітус*. 2022. Вип. 43. С. 11-15.
15. Семігіна Т. Соціальні послуги у територіальних громадах України: Інновації правового регулювання // Вісник АПСВТ. 2019. № 4. С. 65-75.
16. Романова Н. Ф. Формування ринку соціальних послуг на сучасному етапі в Україні. Innovative processes in education: collective monograph. 2017. P. 183-198.
17. Мужайло В., Кривоногова І. Формування ринку соціальних послуг в умовах сучасної України. *Науковий Вісник Одеського національного економічного університету*. 2018. № 2. С. 124-139.
18. Закон України «Про соціальні послуги» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
19. Ринок соціальних послуг Харкова; керівник авторського колективу С. О. Горбунова-Рубан. Х.: ХОГО «Асоціація розвитку спільнот». 2018. 120 с.

Отримано 10.02.2022

Прийнято до друку 20.06.2023

THE FUNCTIONING OF THE SOCIAL SERVICES MARKET IN THE CONDITIONS OF WAR: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT (KHARKIV CASE STUDY)

Gorbunova-Ruban Svitlana Oleksandrivna – candidate of sociological sciences, associate professor, Kharkiv city deputy mayor on health care and social protection of the population Kharkiv City Council, 7 Constitution sq., Kharkiv, Ukraine e-mail: sveta.gorbunova.ruban@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9386-5323>

The article analyzes the problems of the functioning of the market of social services in Kharkiv city in the conditions of russia's full-scale war against Ukraine. A review of scientific publications and research devoted to the analysis of various aspects of the functioning of the domestic market of social services is provided. The author's definitions of the concept of «social services» (a set of measures to assist individuals and social groups who are in difficult life circumstances and cannot overcome them on their own, in order to solve existing problems and improve their lives) and «market of social services» (a system of relations between demand and supply of social services, the field of interaction between those who provide these services (state, municipal, public organizations and institutions), and those who consume them, which ensures overcoming/minimizing difficult life circumstances in which individuals and social groups are located). A brief excursion into the history of the formation and development of the social services market in Kharkiv community is made. The algorithm of formation of the social services market in Kharkiv is considered, in particular: 1) studying the demand for specific social services through the analysis of written and oral appeals of citizens to local authorities, as well as the results of sociological surveys of Kharkiv residents on the studied issue, 2) search for social service providers; 3) determination of opportunities to meet the needs of the population for social services by existing state and municipal social services, as well as public organizations of the city. The problems of the functioning of the social services market of Kharkiv caused by the russian-Ukrainian war are analysed. Numerous examples of overcoming these problems in the first months of this war are given. A conclusion is made about the institutionalization of the social services market of Kharkiv, and its viability under martial law.

Keywords: social services, social services market, social service providers, algorithm of social services market formation, social services market in war conditions.

References:

1. Kryvobok Yu. (2012) 'Social services in the system of social protection: problems and prospects for improvement in Ukraine' *Political management*. 1-2. 97-102 [in Ukrainian]
2. Gorbunova-Ruban, S. O., Sychova, V. V. (2017) 'Application of methods of sociological research to improve the quality of social services' *Methodology and methods of sociological research in Ukraine: history and modern problems. To the 70th anniversary of Volodymyr Paniotto*. Collection of articles on the materials of the conference 22.01.2017. Kyiv; in Bakirov, V. S. and Holovakha, Ye.I. (eds.). Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University. 135-139.
3. Reut, A. H. (2008) 'The system of social services for vulnerable groups of the population: the latest trends and innovations' *Demography and social economy*. 1. 190-200 [in Ukrainian]
4. Kabachenko, N. V. (ed.) (2007) Innovative models of social services; projects of the Ukrainian Social Investment Fund Kyiv: CJSC "VIPOL" [in Ukrainian]
5. Semyhina, T.V. (ect.) (2007) Social services in Ukraine: present and prospects. Kyiv: VK «Zirka» [in Ukrainian]
6. Popova, S. M., Popova, L. M. (2014) 'Peculiarities of social services provision in Ukraine' *European perspectives*. 10. 29-36. [in Ukrainian]
7. Matusiuk, A. (2021) 'Social services: algorithm of development (providers, recipients and commissioners)' *Local government*. 10. Available at: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2021/october/issue-10/article-117457.html> [in Ukrainian]
8. Tyshchenko, O. V. (2015) 'Legal Framework of Social Services in Ukraine: Theoretical and Legal Issues' *Visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Pravo*. 33(1). 197-202. Available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_mcta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=nvuzhpr_2015_33%281%29_50 [in Ukrainian]
9. Kachan, L. (2006) 'Quality standards of social services' *Social protection*. 2. 22-24 [in Ukrainian]

10. Dubych, K. (2013) 'Reforms of social services in Ukraine: current state and problems of implementation' *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnogo upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*. 1. 211-218 [in Ukrainian]
11. Goremikina, U. V. (2009) 'The Problems of NGO Development in the Social Services Area' *Demography and Social Economics*. 1. 161-168 [in Ukrainian]
12. Goremikina, Ya. V. (2016) 'Monitoring and evaluation of quality and efficiency of Social Services: Applied Aspect' *Demography and Social Economics*. 3(28) 120-132 DOI: [doi: https://doi.org/10.15407/dse2016.03.120](https://doi.org/10.15407/dse2016.03.120) [in Ukrainian]
13. Protsyk, I. S., Kara, N. I. (2021) Problems of improving the quality of social services in the process of deepening international cooperation of domestic and Polish enterprises // Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development. 2(6). 240-247. DOI: <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.240> [in Ukrainian]
14. Maltseva, O. V. (2022) 'Social Services for Families and Children: Applied Aspects of Monitoring and Assessing the Quality' *Habitus*. 43. 11-15. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208> [in Ukrainian]
15. Semyhina, T. (2019) 'Social services in the territorial communities of Ukraine: Innovations in legal regulation' *Journal of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism*. 4. P. 65-75. Available at: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_4_2019-65-75.pdf [in Ukrainian]
16. Romanova, N. F. (2017) 'Formation of the market of social services in the modern stage in Ukraine' *Innovative processes in education: collective monograph*. 183-198 [in Ukrainian]
17. Muzhailo, V., Kryvonohova, I. (2018) 'Formation of the Social Services Market under Conditions of Modern Ukraine' *Scientific Bulletin of Odesa National Economic University*. 2. 124-39. Available at: <http://n-visnik.oneu.edu.ua/collections/2018/254/pdf/124-139.pdf> [in Ukrainian]
18. Law of Ukraine "On social services" <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> [in Ukrainian]
19. Gorbunova-Ruban, S. O (ed.) (2018) The market of social services in Kharkiv. Kharkiv: NGO "Association for Community Development" [in Ukrainian]

Received 10.02.2022

Accepted 20.06.2022

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.362.4

DOI: 10.26565/2227-6521-2022-48-06

БАГАТОДІТНІ СІМ'Ї У СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ: ВІД НОРМАТИВНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОСТІ

Сопільняк Дмитро Романович – студент другого курсу магістратури соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4 Харків, 61022, Україна, e-mail: dmitrii.sopilnyak@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0005-6755-3034>

У статті розглядається проблематика феномену багатодітної сім'ї з точки зору сучасності, а саме перехід багатодітних сімей з позиції встановлення соціального порядку, з позиції нормативності до позиції девіації та поступового зменшення даного типу сім'ї. Теоретичною базою роботи виступає теорія соціальних систем Нікласа Лумана, яка застосовується для аналізу багатодітної сім'ї як елементу системи «сім'я», як процесу комунікації «до» та «після», як самостійної системи. Підкреслюється, що багатодітну сім'ю можна розглядати як самореферентну, аутопойетичну систему. Зазначається, що комунікація є операцією соціальної системи. З огляду на останнє, в межах емпіричної частини статті аналізуються результати соціологічного дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології», здійсненого протягом травня-липня 2020 року співробітниками соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Особлива увага при цьому акцентується на процесах внутрішньої та зовнішньої комунікації представників багатодітних сімей. На основі аналізу емпіричної інформації доводиться, що в сучасному суспільстві ризику, яким є і українське суспільство, багатодітність є елементом соціального ризику. Робиться висновок щодо можливого зменшення кількості багатодітних сімей, що, безперечно, позначиться на погіршенні і без того складної демографічної ситуації в сучасному українському суспільстві. Визначаються напрямки подальших досліджень та публікацій з обраної проблематики.

Ключова слова: багатодітні сім'ї, теорія систем Нікласа Лумана, суспільство ризику, нормативність, девіантність, аутопойетична система.

Для цитування: Сопільняк Д. Р. Багатодітні сім'ї у суспільстві ризику: від нормативності до девіантності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2022. 48. С.57-64 <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-48-06>

Постановка проблеми, актуальність статті

Сім'я є одним із найдавніших соціальних інститутів. У сучасних дослідженнях акцентується увага на тому, що сім'я є диференційованою системою, на необхідності вивчення різних типів сім'ї, зокрема багатодітної сім'ї. Такі дослідження актуалізуються складною демографічною ситуацією в сучасному українському суспільстві [1, 2, 3]. За даними Державної служби статистики України, за останні 20 років чисельність населення України зменшилася приблизно на 8 мільйонів, що може свідчити про демографічну кризу в нашій країні (див.: рис. 1) [4].

Цей період також характеризується зменшенням кількості багатодітних сімей, про що свідчать дані Департаменту з економічних та соціальних питань ООН (див.: рис. 2) [5].

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну погіршує демографічну ситуацію, адже внаслідок нього гинуть цивільні та військові, а також відбувається масова міграція населення за межі країни. Одним із можливих варіантів вирішення демографічної проблеми є не тільки відтворення населення, а й позитивний приріст населення, тобто стимуляція населення до переходу в систему багатодітних сімей. Актуальність вивчення багатодітних сімей полягає також в тому, що сьогодні багатодітні сім'ї є однією з вразливих груп українського суспільства, яке можна характеризувати як суспільство ризику. Народження в такому суспільстві більше двох дітей є ризиком і не тільки економічним. Об'єктом нашого дослідження є

багатодітна сім'я як самореферентна система. Предметом – перехід багатодітної сім'ї з позиції нормативності до позиції девіантності.

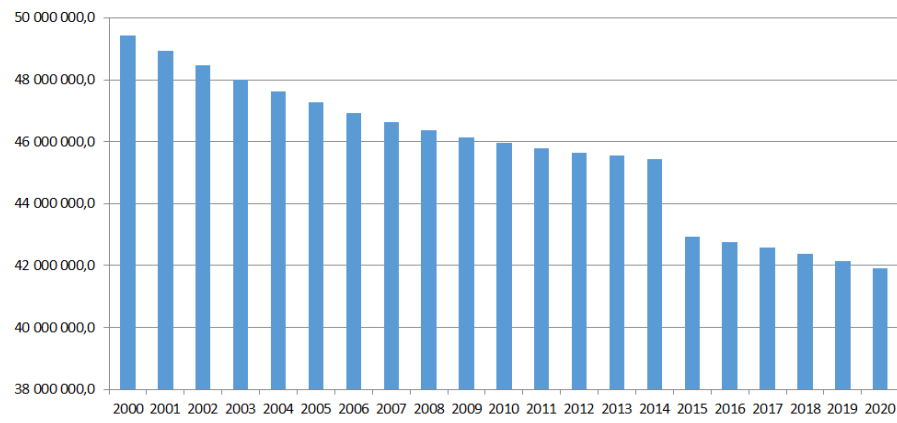

Рисунок 1. Демографічна ситуація в Україні за 20 років [Picture 1. Demographic situation in Ukraine for the last 20 year]

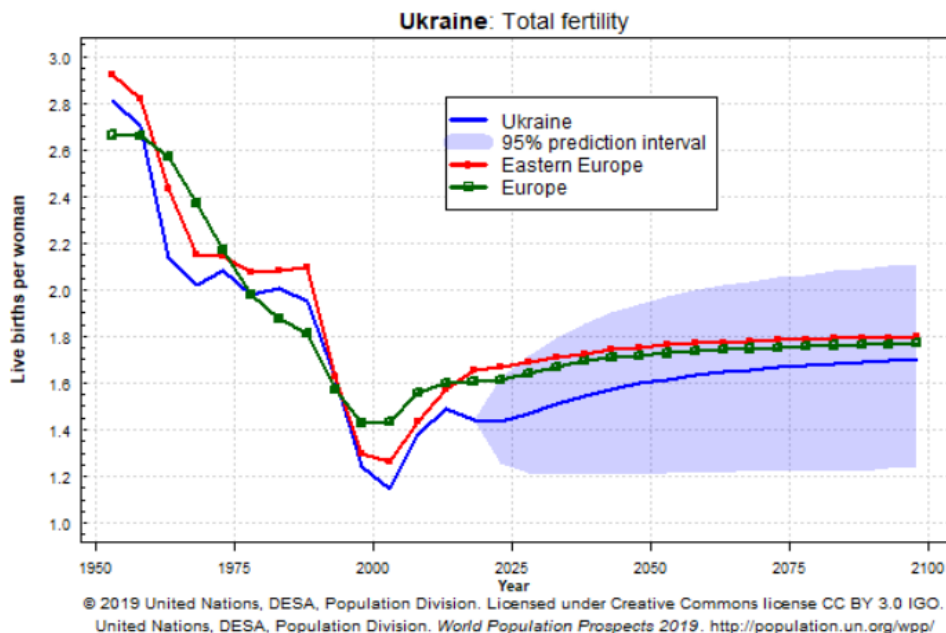

Рисунок 2. Середня кількість дітей на жінку в Україні. [Picture 2. Average quantity of children per woman in Ukraine]

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну погіршує демографічну ситуацію, адже внаслідок нього гинуть цивільні та військові, а також відбувається масова міграція населення за межі країни. Одним із можливих варіантів вирішення демографічної проблеми є не тільки відтворення населення, а й позитивний приріст населення, тобто стимуляція населення до переходу в систему багатодітних сімей. Актуальність вивчення багатодітних сімей полягає також в тому, що сьогодні багатодітні сім'ї є однією з вразливих груп українського суспільства, яке можна характеризувати як суспільство ризику. Народження в такому суспільстві більше двох дітей є ризиком і не тільки економічним. Об'єктом нашого дослідження є багатодітна сім'я як самореферентна система. Предметом – перехід багатодітної сім'ї з позиції нормативності до позиції девіантності.

Ступінь наукової розробки обраної проблеми

Здійснений нами аналіз існуючих досліджень і публікацій з проблематики сім'ї засвідчує наявність великої кількості робіт, присвячених різноманітним питанням життєдіяльності сучасної родини. Серед них такі питання, як специфіка батьківства у сім'ях різних типів [6], шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в

Україні [7, 8, 9], повсякденність сучасної сім'ї [10], особливості сімейної політики у великих містах [11, 12], демографічні тенденції в Україні [13] тощо.

Як бачимо, в сучасному соціологічному дискурсі сім'ї (у всякому разі у тих публікаціях, які потрапили у поле нашого зору) відсутні роботи з обраної нами проблематики. Це актуалізує наше дослідження, а отже, і цю публікацію.

Мета даної статті полягає у визначенні причин та наслідків переходу багатодітної сім'ї від нормативності до девіантності.

Виклад основного матеріалу. Щоб реалізувати зазначену вище мету, ми скористалися результатами дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології», здійсненого на замовлення Департаменту сім'ї та молоді Харківської міської ради протягом травня-липня 2020 року співробітниками соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (науковий керівник дослідження проф. Сокур'янська Л.Г.). Метою даного дослідження було виявлення специфічних особливостей сучасної харківської сім'ї, зокрема характеру внутрішньородинних взаємовідносин, сімейних цінностей, норм та традицій, дозвілєвих практик, морально-психологічного клімату, стилю сімейного виховання, родинних конфліктів, їхніх причин та засобів врегулювання, матеріального стану сім'ї, потреб сімей різних типів у соціальному захисті, державній допомозі тощо. Дослідження було здійснено за допомоги методу фокусованого групового інтерв'ю (або групової дискусії). Всього було проведено 4 фокус-групи: дві з членами так званих «звичайних» сімей, одна – з представниками багатодітних сімей та ще одна – з представниками сімей зі складними життєвими обставинами (СЖО).

Зазначимо, що під «звичайною сім'єю» автори дослідження розуміли «нуклеарну, а також розширену сім'ю, тобто (у першому випадку) сім'я, яка має у своєму складі два покоління (батьки та діти), обох батьків 1-2 дитини, не має гострих проблем з матеріальним становищем, вихованням дітей, внутрішньородинними відносинами. Щодо розширеної сім'ї, то вона має у своєму складі три покоління: бабусі та дідусі, батьки, діти. Всі інші зазначені вище характеристики «звичайної» нуклеарної сім'ї притаманні також «звичайним» розширеним сім'ям.

Багатодітна сім'я – це сім'я, що складається з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей.

Сім'я, що перебуває в складних життєвих обставинах, – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно» [12, с. 4]

Саме цими визначеннями понять «звичайна сім'я», «багатодітна сім'я» та «сім'я в складних життєвих обставинах» ми послуговуємося у нашому дослідженні.

Для порівняння з даними дослідження «Харківська сім'я в соціологічному вимірі» у статті використані також результати дослідження «Становище сімей в Україні (за підсумками 2010-2013 років)», проведеного Державним інститутом сімейної та молодіжної політики [14].

Теоретичною базою роботи виступає теорія соціальних систем Нікласа Лумана, застосування якої дозволяє розглядати сім'ю як аутопойетичну, самореферентну систему, елемент загальної системи «сім'я» та комунікативний процес. За Луманом, система – це найменована та розрізнена форма, що відрізняє себе від навколишнього середовища. Відмінність відбувається завдяки розрізненню і найменуванню системи як системи. Ще одне поняття Лумана, яке ми використовуємо у своєму дослідженні багатодітної сім'ї, є поняття комунікації. Луман пише: «Комунікація ... – це синтез трьох селекцій. Вона складається з інформації, повідомлення і розуміння» [15]. При цьому комунікація виступає закритою системою, і змінити елементи її неможливо, адже тоді це не буде комунікація. Селекцією в даному випадку можна назвати відбір, обмеження актуальних розрізень. Комунікація відбувається лише тоді, коли щось повідомляється, а саме повідомляється якась інформація. Якщо комунікація не буде сприйнятою, то неможливо буде підключити до неї інші комунікації, а це значить, що не відбудеться наступного під'єднання і наступної комунікації. Саме тому при синтезі цих трьох селекцій і відбувається комунікація. Таким чином, комунікація забезпечує відтворення та розвиток системи «в собі». Цей процес Луман називає аутопойесісом. Поняття «аутопойесіс» Лукман визначає як те, що створює саме себе [16]. По відношенню до системи можна говорити, що аутопойетична система – це система, яка створює сама себе. Навколишнє середовище, у свою чергу, може деструктивно впливати на стан системи, але в жодному разі не впливати на збереження структури системи. Збереження, розширення та укорінення системи є прерогативою самої системи, тобто аутопойесісом системи. Важливо зазначити, що довколишній світ не детермінує структури системи, а структурна пов'язаність елементів не детермінує стан системи. Ніклас Луман називає цей процес системною емерджентністю. Структурна пов'язаність активує резонанс системи, при цьому резонансом буде реакція системи на події всередині системи, що може вводити систему в стан «збудження» або в стан «роздратування». При дослідженні міжсистемних відносин важливу роль відіграє поняття «проникнення». Проникнення позначається як відносини «входу» і «виходу» (input / output). Тобто в нашому випадку буде проникнення комунікації системи бездітних та малодітних сімей в систему багатодітних сімей. При цьому

межі однієї системи можуть бути перейняті в операційну систему іншої системи, але повна інтеграція операцій однієї системи в іншу неможлива через те, що системи різні за розрізненням та найменуванням. Якщо відбувається повна інтеграція операцій однієї системи в іншу, то немає необхідності в розрізненні цих систем, адже вони будуть мати одні й ті ж операції всередині себе. Відтворення системи відбувається завжди самореферентно і, таким чином, завжди є моментом аутопойетичної репродукції своїх елементів.

Про взаємопроникнення мова повинна йти лише тоді, коли системи, що надають свою комплексність, також є аутопойетичними. Тому взаємопроникнення є взаємозв'язком аутопойетичних систем. У нашому випадку це взаємопроникнення комунікацій диференційованих елементів системи «сім'я». Сутність комунікації, яку отримують елементи системи, сприяє взаємопроникненню психічних і соціальних системних утворень при збереженні їхнього аутопойетиса. Сутність комунікації також сприяє самореферентності і подальшому під'єднанню свідомості в комунікації до іншої комунікації і в той же час зворотному віднесенню комунікації до свідомості учасників комунікації.

У рамках нашої статті ми також використовуємо терміни «соціальна інклюзія» та «соціальна ексклюзія», що позначають включення в суспільне життя та виключення з нього. Саме соціальна ексклюзія, за нашою гіпотезою, відбувається з системою багатодітних сімей. Важливо розуміти, що нормативність диктує соціальний порядок та своє бачення світу як нормативного та девіантного. Але норма ніколи не здатна реалізувати своє бачення реальності. Тому вона постає в реальності як процес розщеплення, як відмінність відповідності нормі та відхилення від норми (девіація). Усі факти у сфері нормативного регулювання упорядковано у відповідності до того, яку можливість вони реалізують. І в залежності від цього відбувається вибір інших приєднань. Для випадку взаємопроникнення людини і соціальної системи це означає, що соціальний сенс дії оцінюється насамперед за його відповідністю нормі. У нашому випадку це буде відповідність норми в процесі дітонародження. У соціальних системах нормативність є відносно простою гарантією соціального порядку, особливо якщо норми можна змінювати і приводити в дію механізми покарання по відношенню до того, хто відхиляється від норми [17].

Ще одним поняттям, до якого ми звертаємося, є поняття «самореферентність». Отже, самореферентність – це така єдність, яка є для самої себе елементом, процесом, системою. Луман виділяє три різні форми самореферентності і дає їм таке найменування: (1) базальна самореферентність (у випадку багатодітної сім'ї це пов'язаність елемента багатодітної сім'ї з загальною системою «сім'я»), (2) рефлексивність (реакції багатодітних родин на реакцію щодо них з боку суспільства), (3) рефлексія (система багатодітних сімей конститує себе як нормальні сім'ї, на відміну від інших типів сім'ї, які визначають їх як девіантні) [18].

Виходячи з теорії Нікласа Лумана, ми аналізуємо сім'ю як систему, яка з'являється, коли отримує своє найменування та розрізнення від навколишнього середовища. Сім'я як система є аутопойетичною, адже вона створює та зберігає сама себе. З ростом комунікації всередині системи може відбуватися диференціація, про що було сказано вище. У нашому випадку завдяки процесу комунікації відбувається розрізнення та найменування сім'ї малодітної, сім'ї багатодітної та сім'ї бездітної. Розрізненням тут буде різне найменування та різна кількість дітей в сім'ї, саме останнє є основним критерієм найменування. Звертаючись до поняття рефлексивності як форми самореферентності, ми дійшли висновку, що диференціація системи «сім'я» відбулася в постмодерному суспільстві, становлення якого розпочалося приблизно на межі 1960-1970 років. У контексті цієї статті важливо зазначити, що в епоху традиційного суспільства і суспільства модерну сама система «сім'я» і була власне багатодітною сім'єю, нормативність сім'ї була в її багатодітності. Як свідчать дані, представлені на рисунку 2, до 60-х років минулого сторіччя середня кількість дітей у сім'ї була близько трьох. Саме тому ми вважаємо, що, починаючи з 1960-х років, суспільство переходить у стан постмодерну. Саме в цей період у системі «сім'я» починається перехід від нормативності до девіантності. Нормативною стає малодітна сім'я, бездітна сім'я залишається девіантною, а багатодітна сім'я з позиції нормативності переходить на позицію девіантності. Але цим диференціація системи «сім'я» не обмежується. З'являються нуклеарні сім'ї, розширені сім'ї, неповні сім'ї і т.д. Усі ці розрізнення стають можливими завдяки комунікації як інструменту розрізнення та найменування. Деякі розрізнення приймають форму нормативності, а деякі – форму девіації. Важливим розрізненням стає розрізнення на сім'ї зі складними життєвими обставинами як девіантні сім'ї, а також на так звані «звичайні сім'ї» (без складних життєвих обставин) як нормативні. Основним критерієм такого розрізнення є економічний. З огляду на це, у таке розрізнення може потрапити будь-яка сім'я, незалежно від кількості дітей. У цих умовах ми стикаємося з тим, що саме багатодітні сім'ї відносять до категорії сімей зі складними життєвими обставинами, хоча самі багатодітні сім'ї не вважають себе такими.

Для підтвердження наших слів ми звернулися до аналізу інформації отриманої в межах дослідження «Сучасна харківська сім'я в соціологічному вимірі» (2020 р.). Аналіз транскриптів фокусованих групових інтерв'ю, проведених у межах цього дослідження, засвідчив, що існуючі в суспільстві негативні стереотипи щодо багатодітних сімей не відповідають реальності. Дані, отримані при проведенні фокус-груп, говорять про те, що респонденти постійно стикаються з такими стереотипами. Ось як про це говорять учасники фокусованих групових інтерв'ю (цитуємо мовою оригіналу).

Ольга, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Негативное отношение. «Вот вы вечно все просите, попросайки, таких же себе подобных, нищих рожаете...». Что дети талантливые, стараешься их как-то поднять, научить – они это не слышат».

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Это больше социальный стереотип, чем городской. Это от общества... Эти передачи по телевизору, где высмеиваются, унижаются...»

Отже, виходячи з цього, можна зробити висновок, що в суспільній свідомості відбулося «проникнення» комунікації – вхід (input) «сім'я зі складними життєвими обставинами = багатодітна сім'я» і вихід (output). Після цього відбувається самореференція багатодітних сімей, тобто «спрацьовує» закон найменування, де елементи системи вказують на свій власний досвід сприйняття соціального стереотипу «сім'я зі складними життєвими обставинами = багатодітна сім'я». Малодітні сім'ї не мають входження подібної комунікації, тому, як свідчить інформація, отримана в межах фокус-груп з представниками малодітних сімей, вони номінують себе як «звичайні сім'ї». Тобто ми можемо бачити певну маргіналізацію багатодітних сімей у комунікативному просторі системи «сім'я». Водночас необхідно підкреслити, що зазначений вище стереотип сприяє соціальній інклюзії малодітних сімей як нормативних і соціальній ексклюзії багатодітних сімей як маргінальних. Останнє підтверджується даними дослідження, проведеного Державним інститутом сімейної та молодіжної політики. Згідно з цими даними, більше 70% заміжніх жінок і приблизно 65% одружених чоловіків, які мають двох дітей, вирішили на цьому зупинитися [14, с. 79]. Повернемося до результатів аналізу транскриптів фокусованих групових інтерв'ю з представниками харківських сімей різних типів. На питання, «Як би ви описали декількома словами власну сім'ю?», респонденти відповідали так:

Олена, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Благополучная семья, стараемся, для детей живем, работаем... Мотивированная, активная... Пытаемся, стараемся».

Вадим, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Единый, живой организм».

Наталія, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Государство в государстве».

Людмила, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Шумные, энергичные, спортивные... Взаимопомощь и взаимовыручка».

Марина, багатодітна сім'я, ФГ 3: «Семья, которая стремится к успеху».

Яна, багатодітна сім'я, ФГ 3: «То всі сваримося, то всі миримося, то всі кричимо, ругаємося, обіймаємося, цілуємося...»

Отже, респонденти з багатодітних сімей говорили, що вони такі ж нормальні, звичайні сім'ї, як і інші. Тобто, ми бачимо відмінність наявного соціального стереотипу про багатодітні сім'ї від того, як себе найменують багатодітні сім'ї. Це є відмінність між суспільною думкою і правдою (за Спенсером-Брауном [19, 20]).

Ще одним питанням, яке цікавило нас у контексті нашого дослідження, було визначення стану багатодітних сімей у суспільстві ризику. Ульріх Бек як один з теоретиків суспільства ризику вважає основною причиною виникнення такого суспільства глобальну зміну виробничих відносин, що почалася в другій половині ХХ століття. Саме тому для У. Бека ризик – це ймовірність фізичної загрози, що викликається, у першу чергу, технологічними процесами. Дослідник також зазначає, що з розвитком технологічної та наукової бази ризику не тільки не зникають, але виробляються в ще більшій кількості. Ризики починають загрожувати не тільки життю індивіда, але і всьому суспільству в цілому. Виробництво ризиків здійснюється у всіх сферах життєдіяльності суспільства: економічній, політичній, соціальній, що стає особливістю ризиків модернізації. У. Бек пише: «Ризики породжуються індустріальними, тобто техніко-економічними рішеннями і міркуваннями корисності. Сучасні ризики відрізняються від руйнувань, породжених війною, їхнім «нормальним» або, точніше, їхнім «мирним» породженням (виробництвом) у центрах раціональності і процвітання з благословення та за гарантії закону і соціального порядку» [21, с. 98]. На нашу думку, ризик у розумінні Ульріха Бека означає становище багатодітної сім'ї в епоху, коли міркування в рамках корисності для індивіда є його пріоритетом. Це можна побачити в Его-аргументах щодо народження дітей. Власне матеріальне, економічне благополуччя є зменшенням ризику. Народження ж дитини є ризик втратити або зменшити власний матеріальний капітал та витратити його на капітал сімейний. Починаючи з народження дитини і закінчуючи наданням їй певної освіти, все супроводжується економічними витратами.

Ніклас Луман з іншого ракурсу дивиться на поняття «ризик». На його думку, поняття «ризик» можна визначити лише через бінарну опозицію поняттю «небезпека». Поки хтось ризикує, інші знаходяться в стані небезпеки. Наприклад: хтось будує атомну електростанцію – це ризик. Люди, які будуть проживати недалеко від цієї атомної електростанції, знаходяться в стані небезпеки. Але одночасно люди, які

проживають біля атомної електростанції, можуть ризикувати через те, що вони не продають власне житло та не переїжджають у більш безпечне місце проживання. Н. Луман пише: «...Тим самим виникають підстави для соціального нормування: можна очікувати, що відносно aquarplanning, ВІЛ-інфекції та аналогічних відомих небезпек люди поводитимуться обережно і в разі чого будуть змушені визнати свою поведінку ризикованою. На цей випадок юристи заготовлять формулу розумної поведінки, reasonable man, etc. Стосовно можливостей та досягнення побічних цілей ризикована поведінка все ще може бути раціональною; але вже не можна завадити тому, що ситуація надалі буде визначатися через ризик, а не через безпеку» [22]. Використовуючи цю аналогію, ми можемо дослідити стан різних типів сім'ї у суспільстві ризику. Виходить, що соціальний порядок сьогодення конституював малодітні сім'ї як сім'ї нормативні, як сім'ї нормування. Перехід із сім'ї малодітної в сім'ю багатодітну буде ризиком, адже ти переходиш до системи соціально ексклюзивної, маргінальної. Чому ж ставлення малодітних сімей до бездітних сімей краще, ніж до сімей багатодітних? Все дуже просто: дітні сім'ї формуються з бездітних сімей. Тобто, ми не беремо минуле індивідів – вони могли виховуватися батьками або ким завгодно, нам важливе формування власної сім'ї. Перший етап створення сім'ї характеризується відсутністю дітей. Після народжені дитини йде перехід або ін'юнкція з системи бездітних сімей у систему малодітних сімей. Ризиком буде залишитися в системі бездітних сімей, не народивши дитину взагалі. Цей перехід є конституюваним малодітними сім'ями, адже саме вони вчинили цей перехід. Людей, які цей перехід не вчинили, буде чекати санкція у вигляді комунікативних операцій, основною з яких є осудження людей, що не підкорилися соціальному порядку. Це осудження і буде виступати як небезпека. Ризиком для малодітних сімей буде перехід у систему багатодітних сімей. У цьому разі багатодітні сім'ї знаходяться в стані небезпеки. Адже матеріальне становище відіграє важливу роль, і народження дитини – це ризик знизити своє матеріальне становище. Але тут ми знаходимо інший фактор, який не був поки описаний, – фактор переходу в соціально ексклюзивну систему. Багатодітні сім'ї самореферентно продукують комунікацію щодо стереотипу відносно них. Малодітні сім'ї та бездітні сім'ї також здійснюють цю комунікацію. Тобто, виходячи зі всього зазначеного вище, можна дійти висновку, що малодітні сім'ї не стають багатодітними через ризик перенесення стереотипу на себе та порушення соціального порядку, а багатодітні сім'ї знаходяться в стані небезпеки, оскільки їхня кількість не збільшується.

Підводячи **підсумки**, зазначимо, що здійснене нами дослідження надало змогу визначити причини зменшення кількості багатодітних сімей та відповісти на деякі поки що не вирішені питання. Проблемна ситуація і актуальність збереження багатодітних сімей є важливим питанням нашої держави. З огляду на це, наш висновок буде стосуватися констатування зламу механізму під назвою «сучасна українська сім'я». І цей злам, за нашою гіпотезу, відбувався ще в 1960-ті роки. Злам було помічено соціологами, які писали про депопуляцію українського населення. Але, як ми думаємо, було обрано неправильний інструмент «починки». Грошима, виплатами, соціальними бонусами не було вирішено демографічну проблему. На нашу думку, досліджуючи обрану нами проблему, потрібно використати міждисциплінарний підхід у вигляді соціокібернетики [23]. Ми стали свідками колосальних змін суспільства. Хтось скаже: нас змінили технології. Ми скажемо, що нас змінили комунікації. Завдяки комунікаціям ми прийшли до технократичного образу життя, капіталізму, сучасності в цілому. Шляхом комунікації щодо проблем багатодітних сімей, їхнє оприлюднення в ЗМІ можна змінити суспільну думку щодо такого типу сім'ї, а отже, і ставлення до неї. Потрібно, щоб багатодітна сім'я з девіантності, соціальної ексклюзивності повернулася на позицію нормативності. Потрібно змінити стереотип «понароджували» на «поважаю, що виховуєш стільки дітей». Це можливо, у тому числі, завдяки комунікації між представниками різних типів сімей. Змінимо комунікацію – змінимо суспільство. Саме в цій фразі і відображена ідея Конта як соціолога-реформатора.

У своїх подальших дослідженнях та публікаціях з обраної проблематики ми плануємо звернутися до аналізу стану багатодітних сімей в умовах російсько-української війни, зокрема таких із них, які відносяться до категорії так званих розділених сімей.

Список літератури:

1. Чеховська І. В. Державна матеріальна підтримка сімей в Україні: проблеми та напрями реформування. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, серія «Юридичні науки»*. Сімферополь. 2012. С. 342-352
2. Кравченко Т. Сучасна сім'я у фокусі наукових досліджень. *Український соціум*. № 2(13). 2006. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2006.02.043>
3. Демографічна ситуація в Україні. *ECONOMIST UA*. 24 лютого 2017. URL: <https://economistua.com/demograficheskaya-situatsiya-v-ukraine/>
4. Чисельність населення України (1990-2020) Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2019). *World Population Prospects 2019*.
6. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3 (31). С. 24-36. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>
7. Слюсар Л. І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 1. С. 28-38. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11686/03-Slusar.pdf?sequence=1>

8. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні; під ред. Лібанової Е. М. К.: АДЕФ-Україна, 2008. 256 с. URL: <http://www.idss.org.ua/monografii/Book-Shlub-web.pdf>
9. Івашенко Т. Ю. Оцінка сучасних заходів підтримки сімей з дітьми в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 90-100. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.090>
10. Сокурянська Л. Г., Вакуленко С. М. Повсякденність сучасної сім'ї: практики та ризики в умовах суспільства, що змінюється (кейс Харкова). Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2020. Т. 45. С. 58-68. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-45-06>
11. Крімер Б. О. Особливості сімейної політики у великих містах в умовах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 1 (43). С. 19-37. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2021.01.019>
12. Сучасна харківська сім'я в соціологічному вимірі / С. М. Аніпченко, Р. І. Борисов, С. М. Вакуленко, О. С. Зубарев, Л. Г. Сокурянська / за редакцією Л. Г. Сокурянської. Харків. Видавництво «Парус-Друк». 2020. 64 с.
13. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
14. Становище сімей в Україні (2010-2013 роки): Щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики. Міністерство соціальної політики України, Державний інститут сімейної та молодіжної політики, Київ. 2014. 241 с.
15. Luhmann N. *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (2 vols.). Frankfurt am Main, Germany: Suhrkamp. Published in translation as *Theory of society* (2 vols.). Stanford, CA: Stanford University Press. 1997.
16. Maturana H. R., & Varela, F. J. *The tree of knowledge: The biological roots of human understanding*. New Science Library/Shambhala Publications. 1987.
17. Luhmann N. *Social systems*. Stanford, CA: Stanford University Press. 1995.
18. Luhmann N. *Systemtheorie der Gesellschaft*. Berlin, Germany: Suhrkamp. 2017. DOI: <https://doi.org/10.1515/srsr-2018-0083>
19. Spencer Brown, G. *Laws of Form*. London, U.K.: Allen & Unwin. 1969.
20. Simmer, J. George Spencer-Brown and the foundations of social theory.
21. Beck U. *Risk Society: Towards a New Modernity*; translated by Ritter, Mark. London: Sage Publications. 1992.
22. Luhmann N. *Soziologische Aufklärung*. Opladen: Westdt. Verlag. 5. Konstruktivistische Perspektiven. 1990. Pp. 131-169
23. Одарич С. Соціокібернетичне есе: кілька слів про комунікаційний детермінізм. *Суспільне*. 28.10.2016. URL: <https://commons.com.ua/ru/sotsiokiberneticheskoe-esse/>

Отримано 27.01.2022

Прийнято до друку 31.05.2022

LARGE FAMILIES IN A RISK SOCIETY: FROM NORMATIVITY TO DEVIANCE

Sopilnyak Dmitry – Second-year master's student, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, dmitrii.sopilnyak@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0005-6755-3034>

The article examines the phenomenon of large families from the perspective of modernity, namely the transition of large families from the position of establishing social order, from the position of normativity to the position of deviation and the gradual reduction of this type of family. The theoretical basis of the work is the theory of social systems by Niklas Luhmann, which is used to analyze the large family as an element of the "family" system, as a process of communication "before" and "after", as an independent system. It is emphasized that a large family can be considered as a self-referential, autopoietic system. It is noted that communication is an operation of the social system. In view of the latter, the empirical part of the article analyzes the results of the sociological study "Modern Kharkiv Family in the Dimension of Sociology" conducted in May-July 2020 by the staff of the Faculty of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University. Particular attention is paid to the processes of internal and external communication of representatives of large families. Based on the analysis of empirical information, it is proved that in a modern risk society, such as Ukrainian society, large families are an element of social risk. The author concludes that there is a possibility of a decrease in the number of large families, which will undoubtedly affect the deterioration of the already difficult demographic situation in modern Ukrainian society. The author identifies areas for further research and publications on the selected issues.

Keywords: large families, Niklas Luhmann's systems theory, risk society, normativity, deviation, autopoietic system.

References:

1. Chekhovska, I. (2012) 'State material support of families in Ukraine: problems and directions of reform'. *Scientific notes of Vernadsky Tavriya National University, series "Legal Sciences"*. Simferopol. 342-352 [in Ukrainian]
2. Kravchenko, T. (2006) 'Modern family in the focus of scientific research'. *Ukrainian Society*. 2(13). DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2006.02.043> [in Ukrainian]
3. Demographic situation in Ukraine (2017). *ECONOMIST UA*. 24 February. Available at: <https://economistua.com/demograficheskaya-situatsiya-v-ukraine/> [in Ukrainian]
4. Population of Ukraine (1990-2020). State Statistic Servis of Ukraine. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian]
5. United Nation. Department of Economic and Social Affairs. Population Division (2019). *World Population Prospects 2019*.
6. Slyusar, L. I. (2017) 'Specificity of parenting in families of different types: problems, risks and ways to minimize them'. *Demography and social economy*. 3(31). 24-36. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024> [in Ukrainian]

7. Slyusar, L. I. (2007) 'Family in modern Ukraine: institutional crisis or post-industrial transformation?' *Demography and social economy*. 2007. № 1. 28-38. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11686/03-Slyusar.pdf?sequence=1> [in Ukrainian]
8. Libanova, E. M. (ed.) (2008) Marriage, family and childbearing orientations in Ukraine. Kyiv: ADEF-Ukraine. 256 p. Available at: <http://www.idss.org.ua/monografii/Book-Shlub-web.pdf> [in Ukrainian]
9. Ivashchenko, T. (2014) 'Evaluation of Modern Measures to Support Families with Children in Ukraine'. *Demography and social economy*. 2(22). 90-100. DOI: doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.090> [in Ukrainian]
10. Sokuryanska, L. G., Vakulenko, M. (2020) 'Everyday life of Contemporary Family: Practices and Risks in Conditions of Changing Society (Kharkiv case)'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*. 45. 58-68. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-45-06> [in Ukrainian]
11. Krimer, B. O. (2021) 'Features of family policy in large cities in the conditions of demographic transition'. *Demography and social economy*. 1(43). 19-37. DOI:doi: <https://doi.org/10.15407/dse2021.01.019> [in Ukrainian]
12. Anipchenko, S. M. (ect.) (2020) Modern Kharkiv family in the sociological dimension; in Sokuryanska L. G (ed.). Kharkiv. Publishing House: «Parus-Druk» 64 p. [in Ukrainian]
13. Gladun, O. M. (ed.) (2020) Population of Ukraine. Demographic Trends in Ukraine in 2002-2019: a collective monograph; NAS of Ukraine. Ptukha Institute of Demography and Social Studies. Kyiv. 174 p. [in Ukrainian]
14. The situation of families in Ukraine (2010-2013) (2014) Annual state report to the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine on the situation of families and the state of implementation of the state family policy / Ministry of Social Policy of Ukraine, State Institute of Family and Youth Policy, Kyiv. 241 p. [in Ukrainian]
15. Luhmann, N. (1997). *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (2 vols.). Frankfurt am Main, Germany: Suhrkamp. Published in translation as *Theory of society* (2 vols.). Stanford, CA: Stanford University Press.
16. Maturana, H. R., & Varela, F. J. (1987). *The tree of knowledge: The biological roots of human understanding*. New Science Library. Shambhala Publications.
17. Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford, CA: Stanford University Press.
18. Luhmann, N. (2017). *Systemtheorie der Gesellschaft*. Berlin, Germany: Suhrkamp. DOI: <https://doi.org/10.1515/srsr-2018-0083> [in German]
19. Spencer Brown, G. (1969). *Laws of Form*. London, U.K.: Allen & Unwin
20. Simner, J. George Spencer-Brown and the foundations of social theory. Available at: <https://independent.academia.edu/JanSimner>
21. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Translated by Ritter, Mark. London: Sage Publications.
22. Luhmann N. *Soziologische Aufklärung*. Opladen: Westdt. Verlag. 5. Konstruktivistische Perspektiven. 1990. S. 131-169
23. Odarich, S. (2016) 'Sociocybernetic essay: a few words on communication determinism'. *Common*. Available at: <https://commons.com.ua/ru/sotsiokiberneticheskoe-esse/> [in Ukrainian]

Received 27.01.2022

Accepted 31.05.2022

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською та англійською мовою (не менше 1800 знаків кожна) мають відображати усі структурні елементи статті.
8. Ключові слова до статті (українською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) англійською мовою.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку задування.

Бібліографія оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>
У кінці перекладеного джерела додаємо [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання мети статті.
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), Кодексу професійної етики соціолога (CAU) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до *Сокурянської Людмили Георгіївни ((057)707-54-90 та*

Остроухової Анни Сергіївни ((057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
Телефон: (+38 057) 707-53-97
факс: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua
Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакалавріату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 48

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 29.06.2022 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 5,4 Обл.-вид. арк. 6,3
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09